

Kjøbenhavns Tøihus.

En Udsigt over dets Bygningshistorie.

Af

Otto Blom.

1. Tøihusets Oprindelse.

Den Institution, Kjøbenhavns Tøihus, der i umindelig Tid har udgjort et Centrum for det danske Artilleris Virksomhed, har en Historie, der nogenlunde i Sammenhæng kan følges tilbage til Midten af det 16de Aarhundrede. Dens Oprindelse maa imidlertid ligge længere tilbage i Tiden. Man kunde fristes til at søge den mere end dobbelt saa langt borte, dengang Biskop Absalon for over 700 Aar siden byggede Kjøbenhavns Hus. For efter dette Slots Betydning ligger det nær at antage, at det, lige fra det var færdigbygget, maa have rummet ikke blot et Rustkammer med Vaaben for Besætningen, men tillige et Forraad af Blider og andre Krigsmaskiner til Forsvar af Slottets egne Mure og til Beherskelse af den Havn, som det var anlagt til at beskytte.

Det ældste bevarede Inventarium for Kjøbenhavns Hus, det eneste, som haves fra al den Tid, Slottet var i Roskildebispernes Besiddelse, giver dog ingen Støtte for den Formodning, at Slottet allerede dengang har

rummet et større Forraad af Vaaben og Krigsmaskiner. Dengang Ingvar Hjort den 8de Septbr. 1328 overtog Slottet som sin Broder, Biskop Johannes's Lensmand, medfulgte der af Krigsfornødenheder kun tre Armbryster, der tilmed ikke have hørt til den største Slags¹⁾; dog kan jo denne Armod have været en forbigaaende Tilfældighed. At der omtrent 1375 boede en vis Hans Blidemester paa den nuværende Kjøbmagergade, tyder hen paa, at der dengang har hørt Blider til Stadens eller snarere til Slottets Befæstning.

Fra det sidste Aarhundrede af Middelalderen, da Kjøbenhavns Hus fra Erik af Pommerns Tid for bestandigt var gaaet over i Kronens faktiske Besiddelse, kjender man mellem 1433 og 1548 en Række af syv eller otte Ballistarii eller Værkmestere som Indbyggere i Kjøbenhavn, af hvilke de to første mellem 1433 og 1466 udtrykkeligt betegnes som ansatte ved Slottet, hvis Forraad af Armbryster det maa have været deres Hverv at røgle og forny²⁾. De gamle Armbryster og Buer hævdede nemlig deres Plads i Krigsvæsenet overfor de nye Haandskydevaaaben, Lodbøsser og Hagebøsser, en rum Tid efter at Bliderne havde maattet vige for Stenbøsserne. Kjøbenhavn forsvaredes 1428 mod Hansestædernes Flaade med Bøsser, 3: svært Skyts. Og man har en Optegnelse om, hvorledes Slottet var udrustet med saadant, dengang Eggert Frille 1454 overleverede det til den nye Lensmand, Johan Oxe³⁾; der fandtes dengang paa Kjøbenhavns Hus af sværere Skyts: 8 Skjærmbrækkere med 11 Kammerser, 2 svære Bøsser, som det synes, uden

¹⁾ O. Nielsen: Kjøbenhavns Diplomatarium I. 69.

²⁾ Hist. Tidsskr. 5te R., V. 64 o. flg.

³⁾ Kjbh. Dipl. IV, 51.

Kammerser, men indrettede til at lade fra Mundingen, 5 Bøsser med 15 Kammerser og endnu 3 Bøsser med deres Kammerser, ialt saaledes 18 Stykker Skyts foruden 6 Lodbøsser. Efter Tidens Leilighed og efter Slottets Størrelse maa dette Artilleriforraad regnes for ganske anseligt; Flensborg Slot eiede 1473 kun 5 Bøsser¹⁾, og Akershus 1487 kun 3 foruden 2 Lodbøsser²⁾. Men Forraadet paa Kjøbenhavns Hus er dog ikke saa uforholdsmæssigt stort, at man tør slutte, at det ved Begyndelsen af Kristian den 1stes Regering har været beregnet paa mere end Bestykningen af Slottets egne Mure og Taarne.

Allerede længe før Midten af det 15de Aarhundrede brugtes imidlertid udentvivl her i Norden ligesom allevegne ellers i Europa Artilleri ikke blot til Forsvaret af Fæstninger, men ogsaa til Angrebet paa saadanne saavel som i aaben Mark og tilsøs. Uagtet Overenskomsten om Overgivelsen af Slite faste Hus paa Gulland 1404 til Ulrich von Jungingen og hans tyske Riddere³⁾ vistnok er det ældste bevarede Aktstykke, der udtrykkeligt viser den kongelige Krigsmagt i Besiddelse af Bøsser ved Siden af Blider og Armbryster, maa det dog, efter hvad man ved fra de nordtyske Stæder, antages, at man ogsaa her i Danmark har kjendt Brugen af Bøsser i den sidste Halvdel af det 14de Aarhundrede, eller ialtfald i dets sidste Fjerdedel; et af Hans Gram fremdraget Brev af Erland Kalf viser jo, at man helt godt kjendte Bøsserkrudtet i Ribe 1372⁴⁾. Men hvor toge de danske Konger deres Skyts fra til Brug i Felten, ved Beleiringer og til-

¹⁾ Seidelin: *Diplomatarium Flensborgense*, II, 910.

²⁾ *Danske Magazin*, 3die R., II, 14.

³⁾ Kotzebue: *Preussens ältere Geschichte*, III, 320.

⁴⁾ *Vidensk. Selsk. Skrifter*, ældste Række, I, 254.

skibs, saalænge der som endnu 1454 hverken ved Kjøbenhavns Hus eller vist endnu mindre ved noget af de andre kongelige Slotte fandtes Artilleriforraad til mere end Slottets egen Behov? Og hvorledes sørgedes der for Rytteriets og Fodfolkets Bevæbning? Dette sidste Spørgsmaal er maaske lettest at besvare. Adelens „gerust Heste“ og den Almue, som opbødes af Kjøbstæderne og Landet, maatte ifølge ældgamle Lovbestemmelser møde til Kongens Tjeneste „med Harnisk og gode Værger“, og for Leietroppernes Vedkommende maatte den, der paa tog sig at hverve og stille dem, sørge for deres Udrustning, forsaavidt ikke hver Rytter og Knægt selv bragte sine Vaaben med, saaledes som det endnu var Regelen paa Trediveaarskrigens Tid. Først langt henne i det 16de Aarhundrede synes man at have fundet det nødvendigt at have kongelige Vaabenforraad til at udfylde Mangler i Krigsfolkets Bevæbning; og først Oprettelsen af en staaende, dels hvervet, dels udskreven Landkrigsmagt i det 17de Aarhundrede gjorde det nødvendigt at indrette Kronens Vaabenforraad paa at kunne udruste denne Del af Hæren med Musketter og Rør, Harnisker, Spidser og Sidevaaben. Artilleriet til Beleirings- og Feltbrug tog man vel i ældre Tid for en Del fra de kongelige Slotte, som ikke ventedes angrebne. Men desuden maa der, ialtfald i Tiden nærmest før Reformationen, have paahvilet de større af Rigets Prælater samt af Kronens Lensmænd saavel som Kjøbstæderne en Pligt til at stille Skyts til Kongens Tjeneste. Ifølge en Optegnelse „om Rustning udi Sjælland og Smaalandene“ fra omtrent 1529¹⁾ stillede saaledes Bispen af Roskilde, Abbederne i

¹⁾ Geheimeark. Danske Saml., Fasc. 392.

Sorø og Esrom, Prioren i Andvorskov, Lensmændene paa Krogen, Kjøbenhavn, Vordingborg og Nykjøbing samt Kjøbstæderne Kjøbenhavn, Roskilde, Kjøge, Næstved, Slagelse, Skjelskør og Stege tilsammen et Feltartilleri af 7 eller 8 Halvslanger og 12 eller 14 Falkonetter, foruden at alle Kjøbstæderne tilsammen udredede 76 Halvhager. Og ifølge en lidt ældre Optegnelse¹⁾ stillede alene de fem skaanske Stæder Malmø, Landskrone, Væ, Aarhus og Ystad tilsammen 1 Halvslange, 5 Falkonetter og 1 Dobbelt Skerpentin foruden 34 Hager. Dertil kom endeligt den Forpligtelse, som paalaa Prælater, Lensmænd og Kjøbstæder, de sidste indtil under Syvaarsfeiden, til at udrede Skibe til Orlogsbrug med Mandskab, Fetallie og Skyts. En Artillerist fra vor Tid har noget ondt ved at faa i sit Hoved, hvorledes et saaledes mængstedsfra sammenstykket og derfor yderligt heterogent Artillerimateriel overhovedet har været til at bruge i Marken uden strax at komme i den mest haabløse Forvirring. Det hjalp vel noget, at det i Regelen ikke var talrige Artilleriparker og ikke store Udrustninger for hver Kanon, man førte i Marken; en 10 eller 20 Kugler til hver Kanon kunde man vel nok holde Rede paa; og indløb der endda Konfusion, saa var det vel ikke stort andet, end hvad man var taaleligt vant til ogsaa paa andre Omraader af den Tids Krigsførelse.

En Bestræbelse efter at komme bort fra den middelalderlige Krigsforfatning maa dog have givet sig tilkjende tidligt i det 16de Aarhundrede eller lidt før, derved at Tilveiebringelsen af det kostbareste Krigsmateriel begyndte at glide over i Kronens Hænder. Fra først af

¹⁾ Smstds.

gjælder dette navnlig Flaaden. Allerede Kong Erik af Pommern synes at have eiet Krigsskibe med Station ved Kjøbenhavn. Men ialtfald fra Kong Hans's Tid har der existeret en kongelig Flaade med Bremerholmen til Hovedværft, der længe var underlagt Lensmanden paa Kjøbenhavns Hus. Og Flaadens Tilværelse maa have givet Anledning til, at der ved dette Slot samledes et større Oplag af Vaaben og Krigsfornødenheder og især af Skyts og andet Artillerigods end nogensteds ellers i Riget, at med andre Ord Tøihuset eller „Arkeliet for Kjøbenhavns Slot“ efterhaanden er blevet til Hovedarsenal, fra første Færd vel især for Flaaden, men tillige og i bestandigt stigende Maal ogsaa for Landforsvaret. Saa langt som Tøihusets Historie kan følges tilbage, det vil sige fra det Øieblik ved 1550, det kan følges ved Hjælp af Rentemestrenes Regnskaber, træffes det indtil 1670 som en for Hær og Flaade fælles Institution, med et fælles Krigsforraad og med et dertil knyttet Korps af Bøsseskytter eller Artillerister, hvervede til at tjene Kongen baade tillands og tilvands, hvor han vilde bruge dem. Ligesom i Rigets øvrige Fæstninger var Tøihuset i Kjøbenhavn underlagt en Arkeli- eller Tøimester under Befaling af Lensmanden paa Slottet. Saaledes var det endnu i Kristian den 3dies Tid, medens Peder Godske til Lidemark, Hjortholms kjække Forsvarer under Grevefeiden, var Lensmand i Kjøbenhavn¹⁾. Reminiscenser af denne oprindelige Ordning træffer man maaske endnu i Slutningen af det 16de Aarhundrede; Ordre om at indkræve allehaande udlaant Artillerigods til Aflevering

¹⁾ Jvfr. f. Ex et Kongebrev fra 1546 i Danske Mag., 4de R., IV, 376.

paa Kjøbenhavns Tøihus, ere saaledes den 12te Decbr. 1595 og den 10de Febr. 1596 udfærdigede til Lensmanden paa Kjøbenhavns Slot, Karl Bryske; men Aarsagen var her maaske den, at det var kjøbenhavnske Borgere samt to af Slottets egne „Skytter i Porten“, der skulde kræves: tre Adelsmænd, der vare i samme Tilfælde, fik selv kongelige Skrivelser derom¹⁾. Ellers var det alt fra Frederik den 2dens Tid vistnok som en Følge af, at Kjøbenhavns Tøihus efterhaanden var groet op til faktisk at være Rigets Hovedarsenal, blevet Regelen, at Tøihuset med Tilsidesættelse af Lensmanden paa Slottet var umiddelbart underlagt foruden Kongen den høieste Administration i Riget, navnlig Finansbestyrelsen, repræsenteret ved Rigens Hofmester eller, naar denne Post stod ledig, den Embedsmand, Statholderen i Kjøbenhavn, der havde hans Pligter om end ikke fuldt ud hans Myndighed, eller naar heller ikke nogen Statholder var udnævnt, da Rentemestrene. Tøihuset var saaledes stillet paa samme Maade som Værftet paa Bremerholmen uden at være knyttet til eller underlagt dette. Rigens Marsk og senere Rigens Admiral havde som saadanne intet at gjøre, hverken med Hohnen eller med Tøihuset.

Saa ydmygende fattige som Kilderne til vort Fædrelands indre Historie selv i Slutningen af Middelalderen ere, lader det sig vel ikke dokumentere, at det netop var i Kong Hans's Tid, at Artilleriet i Danmark begyndte at tage Skikkelse af en særegen Administrationsgren med Kjøbenhavns Tøihus som faktisk Centrum. Det er uden tvivl sket lidt efter lidt i Kraft af en Udvikling, sikkert nok ikke ifølge nogen positiv Regeringsbeslutning. Men

¹⁾ Kjbh. Dipl. IV, 729, 731 og 732.

der er flere end et Tegn til, at Kongemagten i Kong Hans's Tid har taget sig af Artilleriet paa en Maade og i et Omfang, hvortil der ialtfald ikke kjendes noget Tilsvarende fra de foregaaende danske Kongers Regering. Det er muligt eller vel endog rimeligt, at der er støbt Metalskyts her i Danmark tidligere i det 15de Aarhundrede; Staden Stockholm havde en Bøsserstøber i sin Tjeneste 1431¹⁾, og i Hamborg støbtes der Bøsser idetmindste fra 1466²⁾; der er ingen Grund til at tro, at Danmark i dette Stykke har ladet sig synderligt løbe forbi af sine nærmeste Naboer mod Syd og mod Nord; men hvorefter alting er, saa omtales Støbningen af Metalskyts hertillands første Gang 1493 paa en Maade, som gjør det ret rimeligt, at vi her have det ældste Spor af det kongelige Stykkestøberi i Kjøbenhavn, hvis Historie rigtignok ellers i Sammenhæng ei kan følges længere tilbage end til 1523³⁾. Den kongelige Jernhytte i Skaane, i Starby Sogn, Sønder Asbo Herred, leverede 1504—1519 Smede- og Støbegods, deriblandt ogsaa Skyts til Kronen⁴⁾, om det end først er fra 1539, at man i Sammenhæng kan følge den Række Mestre paa Jernhytten, som for en væsenlig Del forsynede Kjøbenhavns Tøihus med Jernfang, indtil Hytten omsider maatte opgives af Mangel paa Brændevad, og Kronborg Hammermølle 1598 traadte i dens Sted. Anlægget af en Krudtmølle ved Rønnebæksholm omtales 1513⁵⁾; man har imidlertid Historie-

¹⁾ F. Spak: Öfversigt öfver Artilleriets Uppkomst i Europa I, 12.

²⁾ Koppmann: Kämmererechnungen der Stadt Hamburg II, 307.

³⁾ Hist. Tidsskr. 5te R., IV, 375 og 376.

⁴⁾ Langebek: Om de norske Bjergværker i Vidensk. Selsk. Skr., ældste Række, VII, 408.

⁵⁾ Suhm: Saml. t. d. danske Hist., II, 1ste H., 107.

skriveren Allens Ord for, at der er tilvirket Krudt i Danmark længe før, endog tidligere end 1464, som er det første Aar, hvor det er paavist at være sket i Sverrig¹⁾; en fabrikmæssig Tilvirkning af Krudt i Danmark kan dog næppe paavises før Kong Hans's Tid. Alt 1487 nævnes en Hans Pulvermester og hans Svend som staaende i Kongens Brød²⁾; maaske er det den samme Mester Hans, som i den første Halvdel af Aaret 1509 leverede Kronen henved 7000 Pd. Krudt, samtidigt med at en Mester Oluf i Væ ligeledes leverede forholdsvis betydelige Kvantiteter. Dette fremgaar af et endnu bevaret, rigtignok af Tidens Tand stærkt medtaget „Register paa Krudt“³⁾, rimeligvis et Bilag til et forlængst tabt Regnskab for Kjøbenhavns Slot, og omfattende Indtægt og Udgift af Krudt især til Kongens Krigsskibe i Aarene 1509—10. De forholdsvis betydelige Leverancer fra enkelte „Pulvermestere“ tyde paa en Tilvirkning i det Store efter Tidens Leilighed; og i samme Retning af en fabrikmæssig Forarbejdning af Krudtet tyder det, at Registeret ligesom allerede Kong Hans's Regnskabsbog 1493 skjelner mellem forskellige Krudtsorter, Stenbøsse-, Skerpentin-, Lodbøsse- og Kjørnekrudt. Muligt har Krudtforraadet været gjemt paa selve Slottet. Endnu 1542 lod Kristian den 3die indrette to Hvælvinger eller Krudtkamre øverst i Slottets saakaldte Bagtaarn⁴⁾. Men det omtalte Register paa Krudt med sine Udleveringer og Indleveringer af Krudt fra Krigsskibene viser dog hen

¹⁾ Allen: De tre Nord. Rigers Hist. IV, 1, 237; Murberg: Om Brännvinets ålder i Vitt. Hist. o. Ant. Akad. Hand. IV, 308 o. flg.

²⁾ Danske Mag., 4de R., I, 71 og 72.

³⁾ Geheimeark. Danske Saml., Fasc. 392.

⁴⁾ Kjbh. Dipl., IV, 514.

til Tilværelsen af et centralt Forraad for Flaaden, som da formodenligt ogsaa har omfattet andre Krigsfornødheder end netop Krudt, fornemmelig Skyts med Tilbehør. Med andre Ord: hint Register paa Krudt fra 1509—10 kan opfattes som det ældste Spor af Tilværelsen af et Tøihus for Kjøbenhavns Slot.

2. Det gamle Tøihus ved Stranden og Arkeligaarden ved Amagertorv.

Det ældste Tøihus har efter al Rimelighed, selv om Krudtforraadet har været paa selve Slottet, ikke havt Plads indenfor dettes trange Mure og ikke engang paa Slotsholmen, som jo dengang var meget mindre end nu. Det ligger nær at tænke sig Tøihuset liggende paa Bremerholmen, hvor Flaaden havde sit Værft, eller for den bedre Beskyttelses Skyld indenfor Stadens Mure, men dog umiddelbart ved den daværende Havn, som nu er skrumpet ind til den snævre Kanal om Slots- holmen, med andre Ord paa den Krønen tilhørende, for Størstedelen dengang ubebyggede Strækning søndenfor St. Nikolai Kirke, som muligvis engang i Fortiden, adskilt fra Staden ved et smalt Dyb, har udgjort den oprindelige Bremerholm. Og virkeligt stod der paa denne Strækning, omtrent der, hvor nu Boldhusgaden støder til Admiralgaden, en Bygning, som 1557, 1565 og 1579 findes benævnt „det gamle Tøihus“¹⁾ i Modsætning til et kort efter 1550 af nyt opført. Men den samme Bygning kaldes ogsaa 1568 og 1577 den „gamle Smedie“²⁾.

¹⁾ Kjbh. Dipl., I, 472. II, 307 og 327.

²⁾ Kjbh. Dipl., I, 354 og 355.

og er rimeligvis identisk med den „Husesmedie“ — 3: Slottets Smedie — tværsøverfor Slottet ved Færgestroedet, der omtales 1476 og 1477¹⁾. Det er da at formode, at man engang efter 1477, da Pladsen paa selve Slottet blev for trang til de voksende Artilleriforraad, har flyttet disse over til en rummelig Bygning hinsides Havnen, der hidtil havde tjent Slottet som Smedie. Det maa være sket en Tid før 1550, men dog ikke tidligere, end at det endnu 1568 og 1577 huskedes, at Huset oprindeligt havde været en Smedie. En Antagelse om, at det er i Kong Hans's Tid, at dette første Tøihus for Kjøbenhavns Slot er blevet indrettet, synes at have mest for sig. Mere vides der ikke om det. Dr. O. Nielsen, som har sammenstillet Efterretningerne om det, har paavist, at det sandsynligvis var den samme Bygning, der, efter at den var rømmet som Tøihus, senere brugtes som Boldhus, indtil den 1627 eller Aarene nærmest derefter blev revet ned, og Boldhusgade anlagt tværs over dens Grund²⁾.

Det gamle Tøihus ved Stranden er imidlertid ikke det eneste i Kjøbenhavn, der findes nævnt strax efter Midten af det 16de Aarhundrede. I en Fortegnelse fra 1558 over Kronens skattefrie Gaarde i Staden nævnes „Arkeligaarden, som var det tydske Kompagni“³⁾. Det maa være den Gaard mellem Fiskertorvet eller Amager-torv og Læderstrædet, ikke langt østen for Hyskenstrædet, som det tydske Kompagni leiede engang mellem 1490 og 1499 af Vor Frue Kirkes Kapitel og udentvivl havde i Besiddelse indtil 1526, da Kompagniet fik sit

¹⁾ Kjbh. Dipl., I, 210 og II, 137.

²⁾ O. Nielsen: Kjøbenhavns Hist. og Beskr., IV, 91 o. flg.

³⁾ Kjbh. Dipl., IV, 562.

Banesaar ved en Rigsretsdom, som forment de i Staden bosatte og gifte tydske Kjøbmænd at udgjøre et eget Gilde eller Kompagni¹⁾. Men hvorledes er dette Kapitlet tilhørende Kompagnihus blevet til en Arkeligaard, hvor der altsaa har været gjemt et Arkeli, det vil sige et Forraad af Skyts med Lavetter og Tilbehør, ikke blot et Forraad af Rustninger og Haandvaaben? Det er ikke rimeligt, at Kronen, som jo desuden havde et andet Tøihus, mellem 1526 og 1558 har indrettet et Arkelihus, der jo skulde tjene Flaadens Tarv, saa langt fra Havnen. Det maa være en anden Institution end Kronen, der efter 1526 har havt Arkeligaard paa Fiskertorvet; det maa have været Staden Kjøbenhavn.

Saalænge Rigets Kjøbstæder maatte udrede Skibe til Orlogsbrug, maatte de jo ogsaa eie Skyts til disses Udrustning, ei at tale om det, de større iblandt dem skulde stille til Kongens Tjeneste i Marken. Man træffer da ogsaa paa Efterretninger om, at selv Byer, som aldrig havde været befæstede, saasom Helsingør og Ribe, endnu efter Midten af det 16de Aarhundrede have ladet støbe Metalkanoner²⁾, ligesom man endnu senere i Inventarier for kongelige Slotte enkeltvis kan finde nævnt Skyts, der var mærket med saadanne aabne Smaakjøbstæders Vaaben som Svendborgs og Veiles³⁾, der altsaa en Gang maa have afstaaet dem til Kronen, maaske som Afdrag paa den Kjøbstæderne 1566 paalagte Kobberskat. Paa

¹⁾ Kjbhvn. Dipl., IV, 215 og 290 samt I. 364.

²⁾ Nyt Hist. Tidsskr. I, 145 og 157; Kinch: Ribe Bys Historie fra Reform. til Enevoldsmagtens Indf., 99.

³⁾ Kancelliets Fortegnelse af 1597 over Vaabenforraadene paa Kronens Slotte, under Nyborg; i Geheimeark. Afleveringer fra Kancelliark., Skab 14, Fasc. 333.

Laaland besad idetmindste nogle af Landsognene ved Kysten Kirkeskyts i Begyndelsen af det 16de Aarhundrede, og endnu 100 Aar senere var det samme Tilfældet med de gamle Kirkesogne paa Bornholm ¹⁾. Et kommunalt Artilleri af noget større Betydning vides hertilands dog kun at have existeret i enkelte Kjøbstæder, der fra gammel Tid vare befæstede. Det var Tilfældet med de skaanske Byer Landskrone og Malmø, der begge ved deres Overgivelse til Kristian d. 3die under Grevefeiden sikrede sig Eiendomsretten til deres Fæstningsværker og det tilhørende Skyts ²⁾ og bevarede den lige til Roskildefreden. Malmø har faaet støbt Metalkanoner 1518, 1583 og endnu 1654; Staden havde 1524 sin egen Bøsseskytte og sin egen Krudtnølle, medens det 1547 paalaa dens Bryggerlag at holde Krudt og Lod til Stadens Bedste ³⁾; 1527 fik den sig et „Bøsschus“ indrettet i et dertil af Frederik d. 1ste overladt ødestaaende Kapel ⁴⁾. Under Syvaarskrigen var Staden rig nok paa Skyts til at komme Kongen til Undsætning med saadant til Brug ved Hæren ⁵⁾. Staden Kjøbenhavn har engang været i

¹⁾ Allen: De tre Nord. Rigers Hist., IV, 2, 76 og III, 2, 324. Geheimeark. Aflv. f. Kancelliark., Skab 14, Fasc. 333, Skytsfortegnelse fra Hammershus 1623. At Sognene paa Bornholm eiede Kirkeskyts, er naturligvis ingen Støtte for den almindelige, men vist noget hasarderede Antagelse, at deres gamle Kirker fra første Færd ere byggede med et fortifikatorisk Bøiemed.

²⁾ Erslev o. Møllerup: Danske Kancelliregistranter 1535 — 1550. 9 o. 13.

³⁾ Friberg: Malmø Bys Historia, 67 o. 68. Bryggerne have formodenlig havt Eneret til Handel med den Slags Varer.

⁴⁾ Cronholm: Skånes politiska Historia I, 318; Ny Kirkehist. Saml. II, 136 o. 141.

⁵⁾ Geheimeark. Danske Saml. Nr. 17 og Danske Kongers Hist. Nr 51. Over Landskrones meget mindre talrige Skytsforraad haves en Fortegnelse ved Lensregnskabet f. 1647—48 i Geheimeark.

Besiddelse af den samme Raadighed over sine Fæstningsværker og sit Skyts som hine to skaanske Stæder. 1511, 1523 og 1532 er der indkjøbt og støbt Kanoner for Stadens Regning ¹⁾), 1526 var den istand til at laane Kong Frederik d. 1ste $\frac{1}{2}$ Læst eller omtrent 1350 Pd. Krudt ²⁾), og 1532 nævnes en vis Peder Bøsseskytte, der maa have staaet i Stadens Tjeneste, eftersom den har ladet det Hus teglhænge, han boede i ³⁾). Paa Bagsiden af et kjøbenhavnsk Dokument fra 1530 findes der en Skytsfortegnelse uden nærmere Forklaring, men omfattende:

2 Jernslanger, hver 20 Fødder.	100 bøhmiske Rør.
2 støbte Feltslanger.	1000 Spidser.
10 Hovedstykker.	500 Hellebarder.
20 Halvslanger.	3 $\frac{1}{2}$ Læst Bøssekrudt.
15 Falkonetter.	Mange Bøssekloder.
100 Hager.	

Heraf bjerget en Halvslange og ikke mere ⁴⁾).

¹⁾ Kjbh. Dipl. I. 262, 335 o. 345.

²⁾ Kjbh. Dipl. I. 363.

³⁾ Kjbh. Dipl. I. 345.

⁴⁾ O. Nielsen: Kjøbenh. Hist. o. Beskr., II, 149. Et Par af Fortegnelsens tekniske Termini kunne behøve en Forklaring. „Hovedstykker“ synes efter Inventarier for Visborg Slot af 1509, 1530 og 1538 at være den samme eller en lignende Slags Stenhøsser med løse Kammerser, som ellers i Regeln mellem 1450 og 1650 kaldes Skjærmbrækkere. Ved „bøhmiske Rør“ maa der være ment en Slags Haandskydevaaben, som vare noget kostbarere og altsaa enten noget større eller noget fuldkommnere indrettede end den Tids sædvanlige Hagebøsser. 1538 betalte Staden Hamborg 3 $\bar{u}$ 12 β „pro uno tormento dicto vulgariter eyn bemesch rör“, 1539 99 $\bar{u}$ 3 β for 42 Halvhager, og 1540 130 $\bar{u}$ for 65 Jernhager med Jernstjerter. 2 Jernfalkonetter betalt 1523 med 13 $\bar{u}$ 10 β . Se Koppmann: Kämmererechnungen der Stadt Hamburg, V, 698 o. fl. St. Fortegnelsen omfatter ingen Armbryster; Staden Hamborg anskaffede sidste Gang 1524

Saafrømt denne Fortegnelse, som det med megen Rimelighed er blevet formodet, gjælder Kjøbenhavns kommunale Vaabenforraad kort før eller under Grevefeiden, saa er det ganske forklarligt, at Staden, ligesom Malmø 1527, har trængt til et Bøssehus eller Arkelihus, og det ser da rimeligt ud, at den til denne Brug under en eller anden Form har erhvervet den Gaard paa Fiskertorvet, der var blevet ledig ved det tyske Kompagnis Opløsning 1526. Men mer end en halv Snes Aar kan den ikke være forblevet i Stadens Besiddelse. Ved Kjøbenhavns Kapitulation 1536¹⁾ paalagde Kristian d. 3die Staden et Vilkaar, som baade Landskrone og Malmø vare blevne skaanede for, at Kongen for Fremtiden vilde raade for dens Fæstningsværker og Skyts; og med det sidste er da naturligt Arkelihuset fulgt med i Kjøbet, saa at Gaarden af den Grund ikke som Vor Frue Kapitels øvrige faste Eiendomme efter Reformationen er gaaet over i Universitetets Besiddelse. Selv om Kronen ikke har benyttet Gaarden paa Fiskertorvet som Arkeligaard, kan den let i tyve Aar og længere have beholdt dette Navn; i vore Dage har jo f. Ex. Proviantgaarden beholdt sit gamle Navn og vil forhaabenlig beholde det i mange Gange tyve Aar, uagtet den i lang Tid ikke er brugt i sit oprindelige Øiemed, og uagtet man nuomstunder er mere forhippet, end man var for halvfjerde Hundrede Aar siden, paa at give Stadens Lokalteter nye og ferske Navne istedenfor de gamle historiske.

to nye saadanne, og 1528 ophørte den, da dens sidste Ballistarius døde, at betale Lønning til en saadan Bestillingsmand, ligesom den aarligt tilbagevendende Udgiftskonto „ad Ballistas,“ til Armbryster, faldt bort fra samme Tidspunkt.

¹⁾ Kjbh. Dipl. IV, 499.

Med fuld Sikkerhed lader det sig ikke sige, om det var noget betydeligt Forraad af Skyts, der ved Kjøbenhavns Kapitulation 1536 gik fra Stadens over i Kronens Eie; enkelte Stykker af det skjænkede Kristian d. 3die bort til Private til Erstatning for, hvad de havde mistet under de foregaaende Uroligheder ¹⁾; ellers findes det ingensteds særskilt omtalt i de nu bevarede Kilder, og hverken af Omtale, af Tegninger eller i endnu eksisterende Exemplarer kjender man nogen Kanon med Kjøbenhavns tre Taarne, saaledes som man dog kjender dem med Malmøs Grifhoved og med Landskrones Mærke, L. K. Men hvorum Alting er, maa den Omstændighed, at det for Fremtiden blev Kronen selv, der skulde sørge for Bestykningen af en saa betydelig Fæstning, som Kjøbenhavns allerede var og endnu mere blev i Tidens Løb, have ført til en forøget Betydning for det Tøihus eller Arkeli for Kjøbenhavns Slot, der hidtil kun havde haft Slottet selv og derhos den kongelige Flaade at udruste. Det er meget muligt, at det ikke saameget har været Mistillid til Kjøbenhavnernes Troskab som Tvivl om deres Evne og Villighed til at holde Stadens Fæstningsværker og Bestykning tilbørligt vedlige, der har dikteret Kristian d. 3die det ovenomtalte Vilkaar ved Overgivelsen. Han gav ikke slip paa Borgernes Pligt til at arbejde paa Voldene. Har Kongen næret Mistillid til deres Troskab, maa den i hvert Fald snart have fortaget sig. Fra 1539 lod han arbejde paa Byens Volde, og kun faa Aar efter lod han begynde paa at demantelere og sløife Fæstningsværkerne om Slottet, som man endnu under Frederik d. 1ste havde haft travlt med at sætte i bedre Forsvarsstand. Heller

¹⁾ Kjbh. Dipl. II. 254.

ikke tyder det paa Mistillid, at Kongen 1545 gav sit Samtykke til, at der maatte udlaanes Kanoner til Kjøbenhavns Borgere til at føre paa Voldene, mod at de leveredes tilbage til Tøihuset, naar der ikke længere var Brug for dem.

3. Kristian d. 3dies Tøihus paa Slotsholmen.

Lørdag efter Søndagen Lætare, d. 21de Marts 1550 skrev Kong Kristian d. 3die fra Flensborg til sin Lensmand paa Kjøbenhavns Slot Peder Godske, at han skulde lade Volden mellem Slotsgraven ved Stegerset og Stranden sløife og dernæst udse Grunden til et nyt Tøihus enten paa den indvundne Plads eller, om denne ikke duede dertil, der, hvor Kongens Stald stod, om fornødent henimod Dronningens Stald. Dog skulde Mester Morten, naar Grunden var udset, sendes over til Kongen for at gjøre ham Rede for Valget og medtage en Skabelon af Huset ¹⁾. Allerede en Maaned efter, Onsdag efter Misericordia, d. 22de April skrev Kongen fra Segeberg til Rigens Hofmester, Hr. Esge Bilde, at da Mester Morten Bøser har forestillet ham, at det vilde være formeget til Unytte at rive Kongens Stald ned, saa skal Tøihuset sættes paa den Grund, hvor Dronningens Stald staar. Huset skal gjøres 40 Bindinger, vistnok 80 Alen, langt og det bredeste og høieste, det kan blive, tre Løfter høit under Spæret, 3: tre Stokværk høit, og siden saa mange Løfter i Spæret, 3: under Taget, som der blive kan. Spærrene skulle være saa vel forbundne, at Løfterne kunne taale at lægges Korn paa eller andet, naar Behov gjøres.

¹⁾ Kjbh. Dipl. IV, 524.

Huset skal have tre Porte paa hver Side og en i hver Gavl til at føre Stykkerne ud og ind ad ¹⁾. Den Mester Morten, der har gjort Udkastet til Kristian d. 3dies Tøihus, er Kongens Bygmester Morten Bussert, den bekjendte Hans Mikkelsens Svigersøn. Han antages imidlertid at være død samme Aar 1550 ²⁾, og Huset er isaafald formodenlig blevet opført eller bygget færdigt af den Jakob Bygmester, som idetmindste i Aarene 1553—55 forestod Kronens Byggeforetagender ved Slottet. Der maa strax være blevet taget fat paa Tøihusets Opførelse; for d. 23de Marts 1551 blev der udfærdiget Ordre til Peder Bilde, Lensmand paa Aarhusgaard, om at engagere den Karl, som kan male med det røde Ler, der tages ved Ring Kloster, til at male det Tøihus, som Kongen har ladet bygge for Kjøbenhavns Slot ³⁾. Man skulde derefter tro, at Huset var færdigt; men seks Aar efter, i Febr. 1557 er der udgaaet Kongebrev om at hugge Tømmer i Norge til det nye Tøihus for Kjøbenhavns Slot, Kongen „agter at lade bygge“ til Foraaret; det skal være 70 Alen langt og 20 Alen bredt, den overste Hvælving muret af hollandske Klinker i Cement eller Tras, som holde for Vand uden andet Tag ⁴⁾. Fra Slutningen af det 16de Aarhundrede har man i Braunii Theatrum Urbium et Prospekt af Kjøbenhavn set fra

¹⁾ Dette Kongebrev, som ikke er indført i Kancelliets Registranter, findes i Geheimeark. i meget medtagen Tilstand i en Pakke med „Diverse Sager Militairvæsenet betræffende fra Kristian d. 3dies til Kristian d. 5tes Tid“ A. I. 10.

²⁾ Nye Danske Magasin, I, 333.

³⁾ Bricka: Kancelliets Brevbøger 1551—55, 24.

⁴⁾ Norske Rigsregistranter, I, 217; Bricka: Kanc. Brevb. 1556—60, 71, jvfr. 108.

Amager ¹⁾, paa hvilket der foran Slottet er vist en Række Bindingsværks Bygninger langs med Stranden, af hvilke den midterste og høieste maa antages at være det 1550—51 byggede Tøihus, der indtog en Del af den Grund, det Store Kongelige Bibliotheks Hus nu staar paa; de mindre Huse, som paa Billedet ligge i Flugt med det, maa være det senere nævnte, „vesterste“ og „østerste“ Provianthus samt maaske Slottets Bryghus. Mellem Tøihuset og Graven om Slottet, altsaa hvor nu Kavalergaarden er, fandtes der dengang en aaben Plads, hvor ifølge en Reisebeskrivelse fra 1590 Forraadet af Kanoner var henlagt ²⁾. Mærkeligt nok gengiver det ovennævnte Prospekt ingen Bygning, der lader sig indentificere med det Tøihus, som agtedes bygget 1557, og som idetmindste fra først af skulde have en aaben eller flad Platform uden Tag, maaske bestemt til at bære Kanoner til Beherskelse af Havnen eller af Løbet mellem Slotsholmen og Nordenden af Amager. Heller ikke vides andre Kilder at give Oplysninger om dette Kristian d. 3dies andet Tøihus ³⁾. En isoleret Bygning, som Prospektet i Theatrum Urbium viser paa Slotsholmens fremspringende

¹⁾ Gjengivet i C. Bruun: Kjøbenhavn. I, 421.

²⁾ Danske Mag., 5te R., I, 267.

³⁾ C. Bruun: Kjøbenhavn, I, 422 gengiver som den ældste Grundtegnning af Kjøbenhavn et Kort, som haves i det Store Kongelige Bibliothek, og som formodes at hidrøre fra Frederik d. 2dens sidste Regeringsaar. Paa dette Kort er der, foruden Kristian d. 3dies Tøihus fra 1550 paa det nuværende Bibliothekshus's Plads, vist et andet Hus der, hvor den nordre Ende af det nuværende Tøihus staar. Man kunde formode, at herved er ment det 1557 paatænkte Tøihus. Jeg er imidlertid mest tilbøielig til at tro, at det er det endnu staaende Tøihus, og at Kortet skriver sig fra et af Aarene 1599—1601, da dette stod under Bygning, medens der endnu ikke var begyndt paa Provianthuset.

Sydvesthjørne ud mod Kalvebodstrand, maa være det Svovlhus, som omtales 1563 i et af Rentemesternes Regnskaber og endnu i de første Aar af det 17de Aarhundrede. Det vides at have ligget der, hvor nu det gamle Bryghus ligger paa Hjørnet af Tøihusets Grund mod Kristiansgade og Frederiksholms Kanal. Det maa være bygget som Raffinaderi for det Svovl, Frederik d. 2den 1561 og nærmest følgende Aar lod bryde og hjemsende fra de islandske „Svovlbjerge for Norden og for Sønden“, og ved Husavik og Krisuvik ¹⁾).

4. De kongelige Rustkamre og Harniskkamre.

Af de bevarede Regnskaber for Københavns Tøihus for Aaret 1592 samt Tiden 18de Aug. 1602 — 1ste Mai 1604 og af en Fortegnelse fra 1597 over Beholdningen sammesteds fremgaar det, at denne i den Tid indtil omtrent 1604, da Kristian d. 4des Tøihusbygning blev taget i Brug, har omfattet foruden Artilleri og Artillerigods et Forraad af Haandskydevaaben samt Piker og lignende „lange Værger“ for Fodfolket og til Skibsbrug, hvorimod der endnu 1597 saagodtsom ingen Sidevaaben og ingen af de dengang endnu brugelige Rustninger for Rytteri og Fodfolk fandtes i Tøihusets Regnskaber. Først mellem 1597 og 1602 ere Harnisker begyndte at indgaa i større Antal i Tøihusbeholdningen; muligvis har det været for midlertidigt at skaffe Plads til Harniskerne, allerede i Aug. 1602 et Antal af 24 Kyrritser og 2104 Knægteharnisker, at man har laant Husrum i „den

¹⁾ Ved Husavik er der brudt Svovl allerede 1532, men for nogle hamborger Kjøbmænds Regning. Se Erslev o. Møllerup: Frederik d. 1stes Danske Registranter, 396.

gamle Sal her paa Kjøbenhavns Slot, som høibemeldte Kgl. Maj.s og Rigens Krigsrustning nu er forvaret og hedenlagt paa^a, hvilken Lokalitet i Foraaret 1602 leilighedsvis findes nævnt som henhørende under Arkelimesterens Ressort¹⁾. Kristian d. 3dies Tøihus har ikke havt noget Harnisk- eller Rustkammer; hvad Kronen og Kongen har eiet af Rustninger her i Kjøbenhavn, har i det 16de Aarhundrede været fordelt i andre Bygninger udenfor Tøihuset.

En kongelig Ordre af 17de Nov. 1560 til Statholderen i Kjøbenhavn, Herr Mogens Gyldenstjerne, paa-lægger denne at tilveiebringe et Sted paa Slottet eller i Byen, hvor man kan hænge de Harnisker henhørende til en større Bestilling af saadanne, som alt vare ankomne, eller endnu vare ivente, eftersom der intet Sted fandtes til at hænge dem paa²⁾. Rimeligvis har Statholderen efter denne Befaling taget det ødestaaende Klara Kloster ved Møntergaden og da formodenlig dets gamle Kirke til Harnisk-kammer; for alt i et Rentemesterregnskab 1560 – 61 og dernæst under Syvaarsfeiden findes Rustkammeret i Klara Kloster nævnt som Opbevaringssted for Vaaben, der indkjøbtes for Kronens Regning. Dette Rustkammer maa være blevet forladt senest 1576, da Klara Kirke blev indrømmet den tyske Menighed til Sognekirke. Ti Aar efter flyttedes denne imidlertid til den gamle St. Peders Kirke; men det kongelige Stykkestøberi, som hidtil i vel henved 50 Aar havde været etableret i denne, fik i dens Sted Klara Kirke til Støbehus, indtil der i

¹⁾ Rentemesterregnskab. 1601–02. Det er Arkelimesteren Mathias Kirkmand, der har attesteret, at Taget over den gamle Sal paa Slottet er blevet skjernet.

²⁾ Bricka: Kane. Brevbøger 1556–60, 466.

Aarene 1610—12 blev bygget det et nyt ved Pilestrædet, hvorpaa Klara Kirke blev nedbrudt om Vinteren 1615—16.

Muligt har det været det Rustkammer, der i Syvaarskrigens Tid fandtes i Klara Kloster, som senere opbevarede paa Kjøbenhavns Slot, men dog uidentivt var adskilt fra det Forraad af Rustninger, der ved Aar 1600 ligeledes bevarede paa Slottet, men førtes i Tøihusets Regnskab. 1593 udnævntes en vis Diderik von Hildesheim til Rustmester over Rustkammeret paa Kjøbenhavns Slot, og at dette væsenligt har omfattet Rytterharnisker og derhos Sidevaaben, fremgaar af Fortegnelserne over, hvad det 1603 og 1604 har afleveret til Tøihuset¹⁾.

Foruden de ovenfor omtalte Rustkamre i Klara Kloster og paa Slottet, der efter Alt at dømme rummede Kronens Forraad af Krigsrustninger, existerede der i Kjøbenhavn, men mærkeligt nok udenfor Slottet, i den sidste Halvdel af det 16de Aarhundrede to Rustkamre, der rettest maa betragtes som Kongens private Harniskkamre, der vel bestyredes af en egen Rustmester, men iøvrigt vare underlagte Kongens Staldmester²⁾. Endnu 1545 synes Kongens egne Harnisker eller „Drabtoi“ at have været forvaret paa selve Slottet³⁾. Men 1548 har Kongens „Rendetoi“ og „Stikketoi“, ø: hans Tournerustninger, havt Plads i „Rustkammeret i Kjøbenhavn“, altsaa udenfor Slottet⁴⁾, uagtet det 1553 er Slotsherren Peder Godske, der faar en Ordre angaaende dets Opbe-

¹⁾ Kjøbenh. Tøihusregnsk. f. 1602—04 i Geheimeark., Aflev. fra Marineminist., Fasc. 654; jfr. O. Blom: Kristian d. 4des Artilleri, 308.

²⁾ Kjbh. Diplom. IV, 666.

³⁾ Kjbh. Diplom. IV, 517.

⁴⁾ Kjbh. Diplom. IV, 521.

varing¹⁾. Rustkammergaarden nævnes 1558 blandt Kronens skattefrie Gaarde i Kjøbenhavn²⁾, og dens Beliggenhed paa den nordre Side af Amagertorv fremgaar af det Kongebrev af 6te Sept. 1565, hvorved Frederik d. 2den overdrog den til en Borger, Anders Lorch, dog med det Vilkaar, at han skulde „tilfly og forordinere for Os og Vore Efterkommere, Konger udi Danmark, et godt bekvemt Rustkammer, som vi kunne faa Plads og Rum til Vort Rende- og Stikketøi med andet des Tilbehør, som i samme Rustkammer bør, at det der kan ophænges og vel uden Skade forvares“. Foruden dette Rustkammer, der altsaa forblev i Gaarden til Stadighed, og som uden tvivl er det, som i godt og vel 30 Aar herefter vedblev at kaldes Rustkammeret paa Amagertorv, skulde Anders Lorch holde en stor Sal ud imod Torvet tilrede, som han vel selv maatte benytte til daglig Brug, men som Kongen forbeholdt sig at bruge til Aftrædelse og Ophold, naar der holdtes Ridderspil paa Torvet³⁾. En lignende Servitut paalagdes en anden Gaard paa samme nordre Side af Amagertorv, som Kongen den 16de Sept. 1570 tilskjødede Maurits Podebusk, dog med den Forskjel, at her skulde Harniskkammeret ligesom Stuen ud imod Torvet kun være til Kongens Raadighed, saalænge Tourneringen eller Ridderspillet stod paa⁴⁾; i denne Gaard var der altsaa intet permanent Rustkammer. Et saadant indrettedes derimod i et af Kristoffer Rosenkrans bygget Stenhus paa den søndre Side af Amagertorv eller Fiskertorvet, som dets vestlige Ende dengang endnu af og til

¹⁾ Bricka: Kancell. Brevbøger 1551—55, 275.

²⁾ Kjbh. Diplom. IV, 562.

³⁾ Kjbh. Diplom. II, 328.

⁴⁾ Kjbh. Diplom. I, 448.

kaldtes, paa Hjørnet af Hyskenstræde, altsaa hvor Løve-apotheket nu staar. Dette Stenhus, som Kongen købte 1572, og i hvilket der allerede 1574 var indrettet et Harniskammer¹⁾, blev til Adskillelse fra den gamle Rustkammergaard oftest benævnt Rustkammeret paa Fiskertorvet. Det blev fra første Færd benyttet som Gjemmested ikke blot for Harnisker, men ogsaa for Skydevaaben; saaledes blev der 1575 afleveret to Sendinger af ialt 398 „Fyrrør“, 2: Hjullaasbøsser, til Harniskammeret paa Fiskertorvet ifølge Rentemestrenes Regnskaber. Det var imidlertid uidentviveligt dette Stenhus, som 1594 blev anvist den udvalgte Konges Hofmester Henrik Rammel til Bolig, i hvilken Anledning det befaledes, at hvad der fandtes sammesteds af Rustninger, skulde flyttes over og forvares med de øvrige paa Rustkammeret²⁾, 3: i den gamle Rustkammergaard. Allerede to Aar efter er den saaledes sammenbragte Samling af Harnisker m.m. blevet flyttet fra Amagertorv. Kristian d. 4de gav nemlig Rigens Marsk Peder Munk Ordre d. 3die Oktbr. 1596 til at fraflytte den Gaard paa Bremerholm, han hidtil havde beboet, maaske i sin Egenskab af Rigens Admiral, da den skulde bruges til Harniskammer³⁾. Den samme Rustmester, Mikkel Platner, i hvis Lod det var faldet 1594 at flytte den ene Samling Harnisker fra Fiskertorvet til den gamle Rustkammergaard, og 1596 at flytte den forenede Samling til Admiralgaarden paa Bremerholmen, maatte d. 3die April 1604 atter flytte den til det den-

¹⁾ Kjbh. Diplom. I, 450 og II, 343.

²⁾ Kjbh. Diplom. IV, 718.

³⁾ Sjællandske Tegnelser.

gang nybyggede Tøihus¹⁾. Ved Afleveringen til dette er der ikke skjelnet mellem, hvad der for ti Aar siden var blevet opbevaret i de to Harniskkanre paa Amager-torv og paa Fiskertorvet; men denne Sondring er endnu opretholdt i Kancelliets Fortegnelse af 1597 over Rigets Vaabenforraad²⁾. Og uagtet dette vigtige Aktstykkets første Blade ere meget ødelagte, godtgjøre de dog, at før 1594 har Samlingen i den gamle Rustkammergaard fornemmelig bestaaet af gammeldags Tournerrustninger i strængere Forstand, Stikketøier og Rendetøier, ti af hver, medens der paa Fiskertorvet især har været gjemt Krigs-rustninger, „Feltkyrritser“, tildels dog idetmindste af For-mer, som henimod 1600 vare ude af Brug, foruden en Mængde Sadel- og Ridetøi med Tilbehør samt endel Sidevaaben og Dele af saadanne. Med disse gamle In-ventariegjenstande fra de tidligere Rustkamre paa Ama-gertorv og Fiskertorvet har Mikkel Platner til Tøihuset 1604 afleveret endel Vaaben, som han 1597 endnu ikke har havt i Varetagt, men som dengang endnu formo-denlig have været i Kongens umiddelbare Privateie; det var fornemmelig Rustninger, der personligt tilhørte Kristian d. 4de eller havde tilhørt hans Fader og nær-meste Slægtninge, og af hvilke nogle efter de meget kort-fattede Beskrivelser at dømme have været Pragtstykker.

En Institution, som i den sidste Halvdel af det 16de Aarhundrede stod i et vist Forhold til de kongelige Rust-kamre, var den kongelige Poleremølle i eller ved Vester-port, hvis Vandhjul blev drevet ved Strømmen i det Af-

¹⁾ Kjøbhvns. Tøihusregnskab 1602—04; jvfr. Blom: Kristian d. 4des Artilleri, 338 o. flg.

²⁾ Geheimeark. Aflev. f. Kancelliark., Skab 14, Fasc. 333.

løb fra det ved Bjørne opstemmede Vand i Stadsgraven, der var ført i en hvælvet Ledning ind under Vestervold og dernæst langs og bagved denne i en aaben Rende indtil omtrent det nuværende Vartovs Plads og derfra ned til Stranden ved Vandkunsten. Poleremøllen, paa hvilken Rustninger og blanke Vaaben bleve slebne og rengjorte for Rust, nævnes jævnligt mellem 1562 og 1603, og Polermesteren, der altid af Haandtering var Platten-slager, synes stundom foruden Møllen at have forestaaet et eller flere af Rustkamrene¹⁾. Formodenlig er Poleremøllen 1607 blevet ombygget til en Melmølle og bestod som saadan indtil 1668²⁾.

5. Bygningen af Kristian d. 4des Tøihus.

I Aaret 1596 overtog Kristian d. 4de personligt Regeringen og valgte samtidig Kristoffer Valkendorf til Glorup til Rigens Hofmester, det af de høie Rigsembeder, under hvilket baade Flaadens og Artilleriets høiere Administration henhørte. Embedet havde staaet ledigt lige siden Peder Oxes Død 1575; men Kristoffer Valkendorf havde derefter som Rentemester og Rigsraad overtaget idetmindste de væsenligste af dets Anliggender som faktisk Statholder i Kjøbenhavn, indtil han 1590 traadte ud af den umyndige Konges Regeringsraad. Dengang han 1596 blev stillet paa den fornemste Plads i Regeringen, var han derfor helt vel kjendt med de Bestyrelsesgrene, der vare ham særligt underlagte.

I de nærmeste Aar efter 1596 blev der indledet og udrettet forholdsvis betydeligt for at bringe Artilleriet og

¹⁾ Kjbh. Diplom. IV, 723.

²⁾ O. Nielsen: Kjøbhvns. Hist. og Beskr., IV, 155.

i det Hele Kronens Krigsforraad paa Fode, uden at det nu bestemt lader sig afgjøre, om Initiativet dertil er udgaaet fra den unge Konge eller fra den gamle, af Riget og af Staden Kjøbenhavn høitfortjente Rigshofmester. De faa vel at dele Æren. Vistnok det betydeligste Foretagende i de første af Kristian d. 4des Regeringsaar var Opførelsen af et Komplex af Forraadshuse til Artilleriets og Flaadens Behov, fornemmelig et Tøihus og et Provianthus til Erstatning for det Tøihus og de to Proviant-huse, der, som ovenfor omtalt, fra Kristian d. 3dies Tid laa langs Stranden paa den søndre Side af Slotsholmen. De nye Huse bestemte man sig til at bygge ud i den temmelig fladvandede Strand paa opfyldt Grund, saaledes at de omgave et i Stranden uddybet, firkantet Bassin, der kunde tjene til Ekviperingsplads for Orlogsskibene.

Til at forestaa dette meget betydelige Byggeforetagende, valgtes Bernt Petersen, hidtil Borger og Indvaaner i Kolding, hvor han netop var blevet færdig med Opførelsen af Koldinghuses Kæmpetaarn, hvis Ruin, efterat det engang er sprunget i Luften ved Krudt og senere endnu engang er lagt øde ved Ildsvaade, endnu efter 300 Aar kan fortælle om, at dets Bygmester forstod at bygge trofast. Af Kristoffer Valkendorf blev han „efter Kongl. Maj.s egen Anfordring“ kaldet til Kjøbenhavn om Sommeren eller Efteraaret 1598 og fik d. 29de Sept. Bestalling som kongelig Bygmester ¹⁾).

¹⁾ Oplysningerne om Tøihusets Bygningshistorie indtil 1620 ere helt og holdent hentede fra de i Geheimearkivet opbevarede Rentemesterregnskaber for de paagjældende Aar samt et Bygningsregnskab, der gjemmes sammesteds, men kun har nogen Interesse for Aarene 1598—1601.

D. 30te Oktbr. 1598 begyndte Byggearbeidet under Bernt Petersens Ledelse med i Stranden at afmærke den udsætte Byggeplads for det hele Komplex af Huse; og d. 11te Jan. 1599 begyndtes der paa at bukke Pæle ned formentlig for det Bolværk, der skulde afgrænse Byggepladsen fra Kalvebodstrand, hvornæst Pladsen opfyldtes med tilkjørt „Jord, Grus og Møg“. Inidlertid havde man begyndt at samle Bygningsmateriale. Allerede d. 10de Oktb. 1598 er der betalt Stenhuggerløn for Kampesten, som opgroves paa Amager og i Københavns Len. Fra den følgende Vinter er der de nærmest følgende Aar ankommet en Mængde Skibsladninger af Mursten, i Begyndelsen især fra Harlingen og Amsterdam, senere i overveiende Antal fra Kgl. Maj.'s Teglgaarde ved Hesselager, Ovre og Ovreskov i Fyn samt fra Lavindshov, og Hov paa Langeland, og fra Næstved; den Tradition, at Tøihuset skulde være bygget af Sten fra nedbrudte Kirker i Roskilde, finder ingen Støtte i Bygningsregnskabet, der ikke indeholder Fragtudgifter for saadanne. De store Gjenembrud, der i Sommeren 1888 ere gjorte i Tøihusets Mure i Anledning af Opførelsen af to nye Trappehuse, viste Murene opførte massive, helt igjennem af store, røde Teglsten, saakaldte Munkesten af Dimensionerne $10'' \times 5'' \times 3''$, imellem hvilke der dog i den søndre Ende af Huset i Murens Indre fandtes benyttet enkelte Kridtstens Blokke; Brydningen af saadanne ved Stevns Klint findes omtalt i Regnskabet 1601--02. Stenkalk hidførtes ifølge Regnskaberne i Skibsladninger fra Kalkværkerne ved Mariagerfjord, Skjelkalk fra Ystad. Kampestens Kvadere leveredes af Hans Meusen, Stenhugger i Odense, der i Anledning af Byggearbeidet var hidkaldt og etableret i Lyngby, rimeligvis i den saakaldte Sten-

huggergaard, der findes nævnt endnu 1635 i Forbindelse med Fuglevad Mølle¹⁾, hvorimod Bernt Nyborg, Borger i Helsingør, var sendt til Gulland for at hugge Bloksten i de daværende Sandstensbrud. Tømmer huggedes i Kroens Skove i Jylland, Skaane, Norge og paa Gulland. Jernfang leveredes fra den nyligt anlagte Hammermølle ved Hellebæk.

Uagtet Vinteren ikke havde været frostfri — i Januar havde der maattet holdes Isvagt ved de nedrammede Pæle om Natten og om Søndagene —, begyndte man d. 23de Marts 1599 paa Murerarbeidet paa „det vesterste Hus“²⁾, α: Tøihuset, med en Arbeidsstyrke, der f. Ex. en Tid af Sommeren udgjorde 68 Murere, 50 Kalkslagere og 257 Pligtskarle foruden 9 Fanger fra Bremerholmen, der vel ligesom Pligtskarlene have gjort Tjeneste som Arbeidsmænd og Haandlangere. Haandværkerne synes denne og den følgende Sommer at have været udskrevne af de danske Kjøbstæder, men fik foruden Reisegodtgjørelse naturligvis Dagløn, i Regelen 14—20 β, men enkelte af dem den samme Dagløn som Bernt Petersen, der foruden sin Aarsløn af 100 Daler som kongelig Bygmester oppebar 1½ Rigsort om Dagen paa sin egen Kost, saalænge Murerarbeidet stod paa, men kun 1 Ort, saalænge dette om Vinteren var ophørt, og som foruden Overledelsen kun havde Pælebukningen og Opfyldningsarbeidet at forestaa. Bygningen paa Tøihuset maa have

¹⁾ Kjbh. Dipl. V, 175.

²⁾ Uagtet Tøihusets og Provianthusets Længderetning i Virkeligheden ingenlunde er nøiagtig fra Nord til Syd, snarest næsten fra Nordvest til Sydøst, er her og i det følgende dog fulgt denne mindre nøiagtige Orientering, der stadigt findes benyttet i Rentemester- og Bygningsregnskaberne.

begyndt ved den nordre Ende nærmest Slotsholmen. Den kongelige Bygmester Villum von Paaschen nedbrød med sine Tømmermænd sidst i April og først i Mai 1599 den østre Ende af det vesterste Provianthus og den vestre Ende af Kristian d. 3dies Tøihus for at rydde Pladsen for den nordre Gavl af det nye Tøihus, hvilket skulde bygges ud i Stranden, vinkelret mod hine ældre Bygninger. Stenhuggeren i Lyngby leverede Kvaderne til den høje Graastenssokkel under Tøihusets vestre Langside og begge dets Gavle samt de Graastens Fodstykker og Underdele til den Række af firkantede fritstaaende Piller langs Midten af Tøihusets underste Stokværk, der skulde bære dettes Hvælvinger. Overdelene af samme Piller samt Kragstenene i Ydermuren for disse Hvælvinger tildannedes af de fra Gulland hidbragte Bloksten af Stenhuggeren Lambrecht Meyer i Kjøbenhavn med syv fra Helsingør udskrevne Svende. Murerarbeidet foregik fra d. 23de Marts til midt i Oktober 1599 og fortsattes det følgende Aar 1600 fra Slutningen af Juni til midt i Oktober og med formindsket Arbeidsstyrke til først i December. I Aaret 1600 arbeidede derhos Bygmesteren Villum von Paaschen med en fra Kjøbstæderne udskreven Styrke af Tømmermænd paa Tilhugningen af Tømmeret samt Afbindingen af Tagværket fra 15de August til 30te November. De kjøbenhavnske Smedes Oldemand Jakob Mekelborg leverede det Jerntalværk, der indmuredes i Vinduesaabningerne.

Med hvørmegen Energi end Kristoffer Valkendorf har drevet Byggearbejderne i Aarene 1599 og 1600, skulde han dog ikke have den Tilfredsstillelse at se Tøihuset færdigbygget. Dengang han lukkede sine Øine d. 17de Jan. 1601, maa imidlertid dets vældige Ydermure allerede have

været reiste i deres hele Længde og saagodtsom den hele Høide. Breide Ranzau, der d. 28de Jan. med Titel af Statholder i Kjøbenhavn fulgte Valkendorf i Bestyrelsen af Finanserne samt af Flaaden og Artilleriet, fremmede imidlertid Arbeidet med ikke mindre Iver, skjønt efter et andet System, idet han gav de vigtigere Dele af det i Entreprise til Bygmestrene. Tidligt paa Foraaret 1601 kontraherede han med Bernt Petersen om, at denne inden den kommende Vinter skulde færdigbygge Tøihusets Mure, indtil hvor Sparreværket skulde sættes op, slutte Hvælvingerne, opmure en Vindeltrappe, mure en Gavl paa hver af Enderne og en Gavl, 3: en Kvist, eller to paa Siderne, som det bliver forordnet, item „staffere et Limbaand“ udenpaa Muren, „dønnike“, 3: kalke, Muren indentil og filmure „de to store Huller, som der andre tvende Huse skal sættes til“, en Passus, som nedenfor vil blive omtalt noget nærmere. Arbeidet skulde udføres med Kongens Materiale, men ellers paa Bernt Petersens Bekostning mod en Betaling af 2500 Daler samt 2 Læster Rug og 2 Læster Byg; dog skulde Kongen skaffe Tømmer og Tømmermænd til Stillingerne under Hvælvingerne. Efter den uhindrede Gang, de øvrige Arbeider paa Bygningen tog i Aarene 1601 og 1602, maa Bernt Petersen virkeligt have faaet det væsenlige af Murerarbeidet tilendebragt i den stipulerede Tid, ihvorvel den sidste Udbetaling paa den kontraherede Løn først skete paa Rentekammeret et helt Aar senere end forudsat, nemlig d. 10de Novbr. 1602. Breide Ranzau kontraherede ligeledes i Foraaret 1601 med Villum von Paaschen om, at han skulde hugge Bjælker og Sparreværk til det nye Tøihus og lægge det med Deler to Loftet høit, hugge Spiret over Vindeltrappen og lade Taget beklæde der, hvor Kobber

skulde lægges paa, Alt for en Betaling af 1800 Daler og med 12 Mand af Kongens Folk til Hjælp ved Opsætning af Bjælkelag, Gulve, Tage og Spær. Da Villum von Paaschen i August s. A. døde fra Arbeidet, fortsattes dette Aaret efter af den d. 2den Mai 1602 til kongelig Bygmester udnævnte Antonius de Valiant; og da ogsaa denne døde inden et Aars Forløb, tilendebragtes Tømmerarbeidet, som det synes, i Foraaret 1603 af Mester Hans von Ende, dog næppe i Henhold til Entreprisekontrakten, men i Dagløn, maaske fordi der blev lagt flere Løfter istedenfor kun to, som Aftalen lød paa. D. 23de Febr. 1602 sluttede Breide Ranzau Kontrakt med Nikolaus Maasz, Orgemager i Kjøbenhavn — han kaldes iøvrigt ogsaa Borger i Stralsund —, om at tække Tøihuset med Kongens eget Bly. Arbeidet var tilende d. 30te April 1603, da der paa Taget var oplagt 227 Skpd. 3 Lispd. Rullebly, som efter Kristian d. 4des egen Befaling var udstøbt halvt saa tykt, som man ellers pleiede at støbe det den naturlige Følge af denne Økonomi var, at inden Aaret var omme, viste Blytaget sig for tyndt og maatte lægges om af en Blytækker, Baltser Brenner, der tillige tækkede Spiret over Trappetaarnet. Maaske har det været i Anledning af denne Omlægning og Fornyelse af Tøihusets Tag, at Baltser Brenner 1605 blev sendt over til Skaane med sine Svende for at tage Blytaget af Herresvad Kloster. Tøihustaget havde dengang ikke det karakterløse Udseende, som det nuværende har efter den seneste Reparation, eftersom den ensformige Flade dog har været afbrudt ved en Kvist midt paa hver Langside samt saakaldte „vælske Gavle“ paa Husets Hjørner opførte af Gullandssten og med hvælvede Rum under, hvorhos der 1611 anbragtes seks Kviste paa Husets vestre Langside.

Allerede inden, men især efter at Tøihuset var bragt under Tag, arbejdedes der paa dets indre Udstyrelse. Huset blev forsynet med Porte og Døre i Karne af gullandsk Sandsten, hvilket Materiale tillige brugtes til de to Vindeltrapper. Disse vare begge anbragte paa den østre Side af Huset. Den store Vindeltrappe var anbragt ligesom nu i det ottekantede Taarn, der rager $15\frac{3}{4}$ Fod op over Husets Murhøide, og i hvilket der øverst oppe var indrettet et Karnap eller Værelse for Kongen. Den lille Vindeltrappe, som først iaar, 1888, er nedtaget for at give Plads for et af de Trappehuse med Trætrapper, hvormed Bygningen senest er blevet udstyret, var indlagt i den tykke Mur ikke langt fra Husets søndre Ende og førte ikke høiere op end til Rustkammersalen, uagtet der synes ogsaa der at have været bygget et „Karnap“ med et lille Spir over Siden af Taget. Husets Vinduesaabninger lukkedes ikke blot med Jærntralværk, men tillige med Vinduer af jydsk Glas indfattede i Bly, med Karne og Korsholter af Egetræ beklædt med Bly. Det underste hvælvede Rum blev brolagt, formodentlig med den samme Stenbro af store utilhugne Kampesten, som først iaar er blevet ombyttet med en ny af hugne Sten. Den store Sal i Etagen ovenover og Løfterne under Taget bleve indrettede, idet Skillerum opsattes, Løfterne bleve panelede under Taget og alt Træværket malet. Tømmermænd satte „Regelværk“ op til at hænge Harnisker og Rustninger paa, og Snedkere leverede lange Skiver eller Borde, hvorpaa Musketter og Rør skulde lægges. En særegen Omhu anvendtes paa „Kgl. Maj.s det lidet Gemak over Vindeltrappen ved den norderste Ende af det nye Tøihus“. Dette Taarnkammer eller „Karnap“ øverst i Trappetaarnet maa have været bestemt til Aftrædelses-

værelse for Kongen ved hans hyppige personlige Besøg paa Tøihuset; dets Gulv blev lagt med glasserede hollandske Astrag, og dets Vægge dekorerede af Hofmaleren Diderik Moll. Men den dekorative Udsmykning indskrænkede sig ikke til dette lille Rum; thi fra Mai 1603 indtil 1610, altsaa endnu længe efter at Huset var taget i Brug, forekommer der en Række Pengeudbetalinger til Diderik Moll og hans Dreng for „de Historier og Tavler. Kgl. Maj. naadigst lader gjøre og forfærdige, som komme at staa paa de Piller udi forskrevne nye Tøihus“.

Det maa have været engang i Løbet af Vinteren 1603—04 at det „vesterste Hus“ eller det nye Tøihus er blevet saa vidt færdigt, at det kunde tages i Brug efter sin Bestemmelse. Medens en Bygnings skriver Frands Kristensen hidtil havde forestaaet Bygningsregnskabet og attesteret de udførte Arbejder, sidste Gang d. 6te Novbr. 1603, paa-beraaber Rentemesterregnskabet sig første Gang d. 12te April 1604 en Bygningen vedkommende Arbeidsattest af Arkelimesteren Hans Kost. Og af dennes tilfældigt bevarede første Regnskab for Kjøbenhavns Tøihus fra hans Embedstiltrædelse i Aug. 1602 til d. 1ste Mai 1604 fremgaar det ligeledes, at det nye Tøihus maa være taget i Brug idetmindste en Maanedstid før sidstnævnte Dato, eftersom han under 3die April fører til Indtægt de Harnisker m. m., som Mikkell Platner afleverede „paa denne nye Røstkammers“ fra det gamle Rustkammer her i Kjøbenhavn, 3: de forenede Rustkamre fra Amagertorv og Fiskertorvet, som siden 1596 havde været husede i Admiralgaarden ved Bremerholm (jvfr. ovenfr.); og d. 14de April har hans Regnskab en anden Indtægtspost paa 100 Favne 18 Garns Trosse, „at bruge til Kgl. Maj.s Behov udi denne nye Tøihus“. Overflytningen af samtlige Vaabenforraad

har naturligvis ikke foregaaet paa en Dag og næppe i en Maaned. Men fra Foraaret 1604 var det nye Tøihus Gjemmested for Kronens i Kjøbenhavn samlede Forraad af Artilleri og Vaaben med Tilbehør af alle Slags, ene med Undtagelse af Krudtet, som opbevarede i Taarnene af Stadens gamle Murbefæstning, navnlig Vandkunstens Taarn, der var Hovedkrudtmagasin, samt Vester-, Nørre- og Østerports Taarne, som Kongen netop nylig havde ladet istandsætte paa Tag og Fag samt indvendigt udstyre med „Regelværk“.

Paa $5\frac{1}{2}$ Aar, fra Slutningen af Oktober 1598 til Begyndelsen af April 1604, var saaledes det mægtige nye Tøihus grundlagt og færdigbygget i Stranden paa Sydsiden af Slottet. Det stod færdigt i Hovedsagen saaledes, som det staar endnu efter snart 300 Aars Forløb, som en enkelt Længe, udvendigt 520 Fod lang og $77\frac{1}{2}$ Fod bred, med Mure, som ere 11 Fod tykke forneden og 39 Fod høje til Tagskjægget, med det underste Rum dækket af to jævnsides løbende Rækker af 17 Korshvælvinger, $20\frac{1}{2}$ Fod høje, en Sten eller 10 Tommer tykke i Kapperne; disse Hvælvinger som have en noget trykket Form, idet de ved en Spændvidde af $25\frac{3}{4}$ Fod kun have en Høide under Slutstenen af 10 Fod over Kæmferlinien, hvile dels paa Sandstens Konsoller, indmurede i de svære Side- og Gavlmure, dels paa en Række af 16 fritstaaende, $10\frac{1}{2}$ Fod høje, firkantede Piller langs ned ad Bygningens Midte, med en indbyrdes Afstand fra Midte til Midte af $29\frac{1}{2}$ Fod, opmurede ovenpaa svære Teglstens Fundamenter, forneden af Graastens, foroven af Sandstens Kvadere. Udvendigt havde den vestre Langside og de to Gavle en høi Sokkel af raat tilhugne Graasten, den østre Langside derimod ingen, hvorfor

ogsaa Muren paa denne Side i Løbet af omtrent 250 Aar havde lidt saa meget ved Tagdryppet i Jordlinien, at den for en 30 Aar siden maatte udhugges i en Dybde af en $1\frac{1}{2}$ Fod og undermures med nye Mursten, smaa gule Flensborgersten, som, hvor Muren blottes, kontrastere underligt med de store røde Sten ovenover og i den stærkt udadskraanende Murfod under Jordsmonnet. Denne massive Murfod naar en halv Snes Fod i Dybden og hviler med en Grundvold af raa Kampesten paa den oprindelige faste Havbund, over hvilken Jordsmonnet er dannet af løs Fyld af den sletteste Beskaffenhed. Ligesom til Gjengjæld for den manglende Graastens Sokkel er Husets østre Langside smykket med et Baand af Gullandssten under den øvre Etages Række af Vinduer. Foroven var Huset smykket med nogle nu forlængst forsvundne Gavle af Sandsten og paa den østre Side, som det synes, med to Tømmerspir; af disse stod det ene ligesom nu over det udvendigt tilbyggede, ottekantede Trappetaarn udfor den tredie Hvælving fra den nordre Ende af Huset; det andet, forlængst forsvundne Spir maa have staaet over den nu (1888) nedbrudte Vindeltrappe, som, skjult i Skjoldmuren udfor den anden Hvælving, førte fra den søndre Ende op til Husets øvre Stokværk. Foruden de lave Døre, der paa den østre Side førte ind til de to Vindeltrapper og videre ind i det hvælvede Underrum, havde Huset en stor Port midt paa hver af Langsiderne og to Porte paa hver Gavl, alle indfattede med Gullandssten. I Trappetaarnet var der foroven et Værelse med Vinduer til to Sider for Kongen. Vinduesaabningerne, en foroven og en forneden for de fleste af Hvælvingsfagene, vare vistnok langt fra saa store som nu, men forsynede med Glasvinduer og Træ-

lemme, det underste Stokværks tillige med smedet Jerntralværk, hvis ganske smukke Form endnu ses i et af Taarnvinduerne. Under det blytækkede Tag, vare tre Løfter indrettede til Opbevaringsrum for Vaaben og Artillerigods.

Af Breide Ranzaus Kontrakt med Bernt Petersen vides det, at det allerede 1601 har været Bestemmelsen, at Tøihuset med Tiden skulde bygges sammen med to andre Huse eller Længer. Der er imidlertid i selve Bygningen kun tydelige Spor af, at det fra første Færd har været Hensigten at bygge den sammen med en anden Længe eller Sidefløi. I den nordre Ende af Tøihuset er det baade i det nedre hvælvede Rum og af Trappetaarnets ydre Form tydeligt, at det oprindeligt har været Meningen, at Taarnet ikke skulde springe frit frem paa den østre Langside, men staa i Krogen mellem selve Tøihuskængen og en anden dermed under en ret Vinkel sammenbygget Længe, der skulde strække sig mod Øst henover den Grund, hvor fordm Kristian d. 3dies Tøihus stod, og nu det store Kongelige Bibliothek staar, men med samme Brede af to Hvælvingsfag som Tøihuskængen tillige optage en Del af den nuværende nordre Tøihusgaard foran Artilleriets Kontorbygninger. Muligvis er et eller endog to Hvælvingsfag af denne nordre Tværbygning virkelig blevet opført. Tøihusets Bygningsregnskab viser nemlig, at der er betalt Stenhuggerne for 18 Piller af Graasten og Gullandssten; de 16 af dem ere dem, som langs ned ad Bygningens Midte bære dens 17 Fag Hvælvinger; den 17de staar indmuret i den østre Langvæg og tjener her til istedenfor som ellers en Kragsten eller Konsol i Muren at bære de to nordligste af

Hvælvingerne i den østre Række¹⁾. Paa begge Sider af denne Pille ere Skjoldmurene derfor heller ikke massive med 11 Fods Tykkelse, men der er udfør disse to Hvælvinger kun opmuret to tynde Blindingsmure med et tomt Rum imellem, hvor der endnu i Mands Minde var indrettet et Par Kachotter. Det har altsaa været Meningen, at der mellem Trappetaarnet og Husets nordre Gavl i udvendig Flugt med denne skulde opføres en Tværfløi mod Øst med to Rækker Hvælvinger, Mage til og i middelbar Forbindelse med dem i Hovedlængen. Er der, hvad der er meget muligt, samtidigt med denne blevet opført to Hvælvingsfag af denne nordre Tværfløi, som da senere efter Branden 1647 maa være nedbrudte, saa har man deri Løsningen paa den Gaade, hvor den 18de Graastens- og Sandstens Pille er bleven af, som sikkert vides at være blevet baade hugget og betalt, men som nu ingensteds er at finde.

Tøiluset har vel ikke oprindeligt haft et fuldt saa stilfættigt Ydre, som det ved Tidernes Ugunst efterhaanden har faaet. Det ene Spir og alle Kvistene ere borte og de sparsomme ydre Prydelser af huggen Sten ere forlængst fjernede eller skjulte, idet de brunrøde Teglstensmure ere dækkede med en skiden Særk af graa Cementpuds; Blytaget er ombyttet med et usædvanligt stygt Skifertag, Gavlene prydede med nogle paaklistrede, meningsløse Forsiringer af mere end tvivlsom Skjønhed, og endeligt begge Langsider senest vanhældede ved to

¹⁾ At disse to Hvælvinger mod Øst kun bæres af en Pille istedenfor af en 11 Fod tyk Mur, har da ogsaa medført, at de have givet sig og ere revnede; for at bøde paa denne Skade er denne Pille bunden til den tilsvarende i Husets Mittelinie og denne igjen til den vestre Mur ligeoverfor ved en lang og svær Jernstang, der ligger frit under Hvælvingerne.

fuldstændigt stilløse Trappehuse, et paa Østsiden nær ved den søndre Ende og et paa Vestsiden i Nærheden af Bygningens Midte. Men selv i sin oprindelige Skikkelse har Huset vist aldrig kunnet gjøre Fordring paa egenlig arkitektonisk Skjønhed. Det maa altid have havt et noget tungt, alvorligt Præg; men derved og ved sin prunkfrie Soliditet og ved sin Størrelse har Tøihusbygningen maattet frembringe og frembringer endnu den Dag idag trods al pietetløs Vanrøgt og Forhutling et eiendommeligt Indtryk, der harmonerer ret vel med det Øiemed, hvori den er opført og bestandigt er blevet brugt i henved 300 Aar og forhaabenligt vil blive brugt i mange kommende. Man tør nok sige, at Tøihuset med Provianthuset og den samtidige søndre Længe indtager en egen karakteristisk Plads, og det ingenlunde den ringeste, ved Siden af Kristian d. 4des senere, af en barok Stil mærkede Bygninger. Over hele det Komplex af vældige Bygninger, hvoraf Tøihuset udgjør den ene Længe, hviler der et Præg fra vort Fædrelands Velmagtsdage, et historisk Præg, som man ikke finder nogensteds ellers i Kjøbenhavn. Eftertiden og Nutiden har gjort sit Bedste for at udviske det ved hensynsløst at opføre en Vrimmel af lurvede, tildels faldefærdige Barakker og Skur til Kontor- og Værkstedsbrug planløst midt inde mellem de gamle Huse, der trods al Vanrøgt se fornemt alvorligt hen over alle hine kummerlige Frembringelser af senere Tiders Bygningskunst.

I Tøihusets Indre staar den underste, 498 Fod lange og 55 Fod brede, hvælvede Hal næsten ganske uforandret, som Mester Bernt Petersen byggede den. Derimod er det tvivlsomt, om ikke det øvre Stokværk oprindeligt har været afdelt ved Træ- eller Lægteskillerum

i flere Rum ligesom Lofterne, istedenfor som nu at udgjøre en eneste uhyre Rustkammersal, der endnu imponerer ved sit lange Perspektiv, uagtet den seneste Restauration 1871—73 i saa Henseende ikke var ubetinget heldig, idet den gjorde Hovedgangene smallere ved en forandret Opstilling af Geværækkerne, samtidigt med at det gamle Bjælkeloft ombyttedes med et lavere hængende fladt Gibsloft, hvis Fattigdom heldigvis skjules noget ved de derunder ophængte lange Rækker af erobrede Faner.

6. Opførelsen af Provianthuset og de øvrige Bygninger ved «den nye Skibshavn».

Endnu inden den tidligst begyndte vestre Længe at det af Kristian d. 4de udkastede store Bygningskomplex, med andre Ord Tøihuset, var helt færdig, toges der i Foraaret 1602 fat under Bernt Petersens Tilsyn paa at lægge Fundamenterne for baade den søndre og den østre Længe. Den sidste, der byggedes til Provianthus, overtog Bernt Petersen sig, saasnart han var færdig med Tøihuset, ved Kontrakt af 19de Jan. 1603 med Statholholderen Breide Ranzau at færdigbygge paa det lagte Fundament efter en ham given „Abridsning“, ligesaa lang og høj, men ikke fuldt saa bred¹⁾ som Tøihuset; Bygmesteren skulde i dette „østerste“ Hus indrette et Bagers; han skulde opsætte Vindeltrapper, lægge Gulve med Sten og Astrag, indsætte Bjælkeværket, opsætte Taget og tække det med Tagpander, altsammen af Kongens egne Materialer, det Hele for en Sum af 10000 Daler. Huset maa

¹⁾ Provianthuset er kun 55 Fod, Tøihuset derimod 77½ Fod bredt udvendigt.

have været næsten færdigt, dengang Bernt Petersen d. 2den Sept. 1606 havde optaget de 9930 Daler af den stipulerede Sum; i Løbet af den følgende Vinter døde han¹⁾, men Enken paatog sig at gjøre Arbeidet færdigt. Endnu i Sommeren 1607 blev der sat vælske Gavle paa Provianthuset, Vindeltrappen sat op, og Trappetaarnet tækket og forsynet med et Spir. Dette Provianthusets Trappetaarn danmer vel en Pendant til Tøihusets; ligesom dette har det staaet eller skullet staa i et Hjørne mellem Hovedlængen og en nordlig Tværfloi; men det staar betydeligt nærmere ved den oprindelige Gavl af Provianthuset, der nu kun for en ringe Del er synlig ud mod Slotspladsen, men foriøvrigt indbygget i Geheimearkivet og skjult ved Forbindelsesbygningen til Kristiansborg Slot. Tøihusets Taarn staar 72 Fod, Provianthusets Taarn kun 56 Fod fra den nordre Gavl, og det sidste Maal maa altsaa være Dybden af den oprindelige nordre Tværfloi til Provianthuset, som forlængst er helt forsvunden, men som strakte sig et Stykke mod Vest henover Geheimearkivets og lidt af det Kongelige Bibliotheks nuværende Grund, men med en noget større Dybde.

Denne Provianthusets nordre Tværfloi indrettedes til

¹⁾ I den Tid af 8 Aar eller lidt længere, hvor Bernt Petersen har virket som kongelig Bygmester i Kjøbenhavn, har han ikke alene bygget Tøihuset og Provianthuset. I Sommeren 1601 har han paa Slottet bygget en Vindeltrappe, der fra „Dreierkammeret“ førte ned til den Bro, han samtidig byggede over Slotsgraven paa den søndre Side, og som skaffede Kongen en kortere Vei over til Tøihuset. 1602 har B. P. bygget paa „Kgl. Maj.s Gjæstegaard ved Stranden“, vistnok den, som fik Navnet „Fortunen“, og som laa paa det senere Hotel Royals Grund; derhos havde han Arbeide for paa Bispegaarden; da han desuden har foretaget gjentagne Reiser i Kongens Tjeneste, har han vist ogsaa havt udenbys Byggearbeider for denne.

Bryghus. I ældre Tid laa Kongens Bryghus ved den daværende Østerport. Det synes kun at have været bygget af Træ, ødelagdes ved Ildsvaade 1540, men gjenopførtes strax igjen¹⁾. Senere, men uvist naar, maa det være blevet flyttet hen i Nærheden af Kristian d. 3dies Tøihus, men ødelagdes atter ved Ildsvaade d. 8de Jan. 1603²⁾, altsaa netop som der skulde tages fat for Alvor paa Bygningen af Provianthuset. Det nye Bryggers, som derved blev nødvendigt, blev dog ikke opført som en Del af Provianthuset, men ved Siden af det og noget senere end dette, nemlig ifølge en Kontrakt af 6te Mai 1606 mellem Statholderen Breide Ranzau og Mester Job Henriksen, der paatog sig at opmure det af Grunden 64 Fod langt og 20 Fod høit, altsaa som en forholdsvis lav Bygning, dog med Kjælder under. Mikkelsdag fik Job Henriksen Afregning for Opførelsen af Bryghuset, i hvilket der 1607 blev lagt Vandrender ind fra Kristian d. 3dies nærliggende, maaske umiddelbart tilgrændsende Tøihus. Allerede 1606 var en vis Jakob Hansen indkaldt fra Amsterdam for at anrette det nye Bryggers, og 1607 maa det have været temmelig nær færdigt, eftersom der fra Tøihuset udleveredes gamle Panscrærmer til at skure Bryggekjedlerne rene med³⁾.

Byggegrunden for Tøihuset og Provianthuset var jo indvundet fra Stranden, og Kongen lod Opfyldningen paa denne søndre Side af Slotsholmen føre et Stykke længere ud i Stranden, end det for disse Bygningers Skyld netop var nødvendigt, nemlig ud til Randen af det 14—17

¹⁾ Kjbh. Dipl. IV, 513.

²⁾ Denne Dato saavel som Bryghusets Beliggenhed i Nærheden af Tøihuset fremgaar af Tøihusets Regnskab 1602—04.

³⁾ Kjøbenhavns Tøihusregnsk. 1607—08.

Fod dybe Løb, der indtil de store Reguleringsarbejder i den søndre Del af Kjøbenhavns Havn for en Snæs Aars siden adskilte Slotsholmen fra den nu bortgravede „Havfruegrund“ med ikkun 4 Fod Vand, som indtil da opfyldte omtrent Halvdelen af Farvandet mellem Knippels- og Langebro, og som oprindeligt var en Del af Amagers Landgrund, først i forrige Aarhundrede skilt fra Kristianshavn ved et nyt udgravet Løb langs Jakob Holms Plads. Ogsaa vest for det nye Tøihus lod Kongen den fladvandede Strand inddæmme ved et Bolværk, som 1604 førtes over til det sydvestlige, noget fremspringende Hjørne af Slotsholmen, hvor det gamle Svovlhus dengang endnu stod, og hvor det saakaldte Bryghusmagasin staar nu. Her „bagved“ Tøihuset opstod saaledes en ubebygget Plads; en saadan kunde jo ogsaa have været dannet ved Opfyldning mellem Tøihuset og Proviantgaarden. Men paa dette Sted har det vist nok fra første Færd været Kristian d. 4des Plan istedenfor at opfylde Vandrealet, tværtimod at uddybe det til et Bassin, hvor Krigsskibene kunde lægge ind for at udrustes fra Tøihuset og Provianthuset. Udgravningen af „denne nye Skibshavn“ eller Tøihusgraven, som den senere benævntes, begyndte alt i Foraaret 1603 under Ledelse af Graveren eller, som man nu omstunder vilde sige, Entreprenøren Melkior Spangenberg, som ved Kontrakt af 24de Aug. s. A. tog den i Entreprise, medens Reinold von Bommel ved Kontrakt af 27de Sept. paatog sig under Arbeidet at pumpe Vandet ud af Bassinet. Den nye Skibshavn existerede lige til 1868 som et noget nær kvadratisk Bassin med Sider af omtrent 250 Fod, altsaa med noget over en Tønde Lands Fladerum; den stod i Forbindelse med Strømmen udenfor ved en fra dens sydvestlige Hjørne

udgaaende, 57 Fod, oprindeligt maaske 80 Fod bred og c. 300 Fod lang Kanal. Efter Kontrakten med Melkior Spangenberg skulde han udgrave Skibshavnen til en Vanddybde af 14 Fod, hvad der svarede til Dybden i Løbet udenfor og formodentlig var nok for temmelig svære Krigsskibe paa den Tid. Fra Foraaret 1603 arbejdede to Murmestere, Morten Sørensen og Hans Jensen, paa at omsætte Havnen med Kampesten, og d. 31te Aug. 1605 fik de Akkord paa at opmure ovenpaa Stensætningen en Mur saa høi som i Flugt med Tøihusets underste Række Vinduer og med en Vandport paa hver Side. Denne fritstaaende Mur, der formentlig kun er blevet reist paa den vestre, nordre og østre Side af Skibshavnen, blev færdig i August 1606 og staar — rigtignok delvis fornyet i Kristian d. 5tes Tid — endnu den Dag idag, dels frit paa Havnens vestre Side langs den lange Tøihusgaard, dels indbygget i Artilleriets Kontorbygninger paa den nordre og i de til Geværfabrikken indrettede Huse langs den østre Side. Uagtet Skibshavnen nu i et Par Decennier ved Tilkastning har været forvandlet fra et stille Vandspeil til en lidet tiltalende Baggaard, er dens Omfang ved denne Mur endnu tydeligt betegnet undtagen paa den søndre Side, hvor den vist aldrig har havt andet end en Stensætning eller et Bolværk. — Mellem Havnemuren og Tøihuset og ligeledes mellem Muren og Provianthuset var der ca. 32 Alen brede Mellemrum. Disse bestemtes til Gaardsrum for Bygningerne, hvad de ere endnu, Tøihusets i væsenligt uforandret Form, Provianthusets fra ældre Tid indsnævret ved de lange smalle Huse, hvori Hærens Geværfabrik har været indrettet siden 1867. Begge disse Gaardsrum bleve 1607 og 08 indhegnede med Mure. Ved Proviant-

huset blev der sat en Mur fra dets søndre Ende over til Havnemuren og en lignende fra den vestre Gavl af det nyopførte Bryghus til den østre Havnemur, som løb i Flugt med den, og derved byggedes et Vagthus formodentlig omtrent der, hvor Tøihusets gamle, nu forladte Vagthus staar. Ved Tøihuset blev Hegnsmuren sat mellem dets nordre Ende, maaske fra Gavlen af den rigtignok kun hypothetiske korte Tværfløi, til Havnemuren, og der blev ligeledes anbragt et Vagthus. Saa-vel til Tøihusets som til Provianthusets Gaard har Indkjørselen ligesom nu været nordfra. Over Tøihusets Port skal Kristian d. 4de ifølge Pontoppidans *Origines Hafniensis* have anbragt den Indskrift: „*Tempore Pacis de Bello cogitasse neminem poenituit, Coacti Belli justa Causa*“.

Arbeidet paa den nye Skibshavn mellem Tøihuset og Provianthuset var langt fra tilende, dengang Havnemurene vare færdige; det varede endnu idetmindste 1610 og 1611, hvilket sidste Aar der tales om Midler til at pumpe Vandet ud af Havnen med, medens den udgravedes. Afslutningen af Arbeidet betegnes formodentlig ved en Udgiftspost fra Februar 1614 for en stor Port til at lukke Indløbet til den nye Havn. Som et Arbeide, der har staaet i Forbindelse med denne, maa endnu nævnes Bygningen af et Brokar af Tømmer og Sten ude i Strømmen udfor Indløbet til Havnen, paa den anden Side af det før omtalte Seilløb. Dette Brokar, der vel skulde tjene til at kunne fastgjøre Varpegods ved for de Skibe, der skulde forhales ud og ind af Skibshavnens trange Indløb, blev anlagt 1608, og der blev endnu samme Aar paa Brokarret opstillet en Stenpille, ovenpaa hvilken der stod en Figur af en Havfrue:

formodenligt har denne Pille, det saakaldte „Kjøbenhavns Vartegn“, skullet tjene som Sømærke for den søndre Side af Løbet mellem Slotsholmen og Amagers daværende Landgrund. Pillen stod paa sin Plads endnu i Slutningen af det 18de Aarhundrede. Den kjøbenhavnske Tradition, at Vartegnet skulde være et Krigsbytte fra Kalmar, er vistnok lige saa ugrundet som de Sagn, der tillægge det prægtige Spir paa Børsen og den gamle Façade paa Vesterport en lignende Oprindelse.

Aaret efter at der var begyndt paa Udgravningen af Skibshavnen, omtrent samtidigt med at Tøihuset var taget i Brug, og medens Provianthuset endnu stod under Bygning, toges der fat paa den tredje Længe af det store Bygningskomplex, den som mod Sønder skulde vende ud mod Strømmen. Paa denne Side var jo imidlertid den fra Strømmen indvundne Byggegrund delt ved Indløbet til Skibshavnen, saa at der for at lukke denne Side behøvedes to Huse i Flugt med hinanden og med Ydermurene i Flugt med Tøihusets og Provianthusets søndre Gavle, det ene kun saa langt, som Tøihusgaarden var bred, det andet meget længere mellem Skibshavnen og Strømmen paa den nydannede Byggegrund, som var landfast med Provianthusets, og som formodenligt for en Del tilveiebragtes ved den Fyld, som udgroves af Skibshavnen.

Der begyndtes først paa Opførelsen af det sidstnævnte større Hus, som Rentemesterregnskaberne benævne „det sønderste Hus“ i Modsetning til det vesterste og østerste, 3: Tøihuset og Provianthuset. Ligesom disse to Bygninger staar dette sønderste Hus endnu. Det er det 197 Fod lange, 77 Fod brede Hus, hvis med Kristiansgade parallelle, søndre Langside vender ud til Artilleri-

chefens Have og den kongelige Vedhave, og som siden 1861 har været overladt Artilleriet, der bruger dets øvre Etage til Seletoismagasin, dets underste Etage dels til Magasins-, dels til Værkstedslokaler; tidligere havde det i umindelig Tid været brugt i Forening med Proviant-huset og benævnedes Bageriet. Men fra første Færd maa det dog have hørt til Tøihuset, uagtet det var skilt fra dette ved Havneindløbet; idetmindste omtales det i en Reisebeskrivelse fra 1623 som „det andet Tøihus“, i hvis fem Hvælvinger Beholdningen af Jernskyts opbevarede¹⁾. Allerede tidligt maa der imidlertid være givet disse Hvælvinger en anden Anvendelse; en Tradition ved Tøihuset vil vide, at de have været brugte i Kristian d. 4des Tid til Opbevaringen af Galeier, som bleve satte i Land fra Skibshavnen under Hvælvingerne; og i Modsætning til saamange andre lokale Traditioner synes denne virkelig at være nogenlunde rigtig. I et egenhændigt Brev af 2den Febr. 1644 befaler nemlig Kristian d. 4de „de Slupper, som staar i Hvælvingen ved Provianthuset“, sendte til Middelfart ved første aabne Vande²⁾; ved Slupper kan her vel ikke være ment egentlige Galeier, men formodenlig saadanne Storbaade eller „Espinger“, som udrustede med en eller to Falkonetter nok kunde bruges til Kystbevogtning o. desl. i vore indre Farvande. — Det omtalte „sønderste Hus“ mellem Skibshavnen og Strømmen blev opført efter Kontrakt af en Bygmester Josef Watzien; han skulde bygge det sønderste Hus ved Stranden, slaa Hvælvinger i samme Hus og

¹⁾ Tagebuch Christian des Jüngerer, Fürst zu Anhalt, udgivet 1858 af Krause, p. 93 o. 94.

²⁾ Bricka og Fridericia: Kristian d. 4des egenh. Breve 1641—44, p. 444.

mure ovenpaa disse med Cement og forsyne det med to Skorstene. Huset var nemlig bestemt til at staa med en aaben Platform ovenpaa Hvælvingerne uden Tag over, og i denne Skikkelse synes det at være blevet færdigt 1607. Først sent paa Aaret 1614 bestemte man sig til at reise Tag over det og som en Følge deraf opmure Gavlene, hvilket dernæst skete 1615—16. Huset er ikke sammenbygget med Provianthuset, men skilt fra detses søndre Endeparti ved et 36 Fod bredt Mellemrum. Uagtet det er det eneste af alle Kristian d. 4des til Tøihuskomplekset hørende Bygninger, der aldrig vides at have undergaaet nogen Ildsvaade, saa at Tagstolen maaske endog er den samme, som Mester Vit Kragen satte op 1615, er det dog det, som i sit Ydre stærkest bærer Mærker af Tidens Tand, af slet udførte Reparationer og Smaaforandringer, f. Ex. Opførelsen af raa Støttepiller paa begge Langsider af smaa gule Mursten, der ogsaa ere brugte til en ydre Beklædning af den vestre Gavl, medens Huset oprindeligt er bygget af store røde Tegl ligesom Proviant- og Tøihuset. I Hovedsagen er Huset dog uforandret; dets underste Etage bestaar af fem $31\frac{1}{2}$ Fod brede Hvælvinger, stillede jævnsides hverandre og alle gaaende igjennem hele Husets Dybde. Oprindeligt synes disse Hvælvinger at have været helt aabne ud imod Skibshavnen; de ere kun lukkede med forholdsvis tynde Blindingsmure, der ere senere opførte. Ud imod Stranden have Hvælvingerne derimod vistnok altid været lukkede med en Frontmur, som 1608 fik et Parement af Stevns Kridtsten; nu har den et Vindue for hver Hvælving, men det er først senere brudt igjennem den kun 3 Fod tykke Mur. At denne Frontmur ikke er sværere, medens Gavlmurene og de fire med

disse parallelle Tværmure, der adskille de fem hvælvede Rum og tjene disse som Hvælvingspiller, ere $6\frac{1}{2}$ Fod tykke, synes at modsige den Formodning, at Huset fra første Færd har været bestemt som en Slags kasematteret Batteri mod Stranden, hvad man ellers nok kunde fristes til at slutte af dets oprindelige aabne Platform, der kunde tjene til Opstillingen af Kanoner.

Paa den vestre Side af Havneindløbet, tværs over Gaardsrummet mellem dette og Tøihuset, opførtes der umiddelbart op ad dette sidste, i Flugt med dets søndre Gavl og med det ovenfor omtalte „sønderste Hus“, en forholdsvis kort Tværbygning med en eller maaske to Hvælvinger, dækkede med en aaben Platform uden Tagværk, til hvilken en Vindeltrappe synes at have ført op. Huset synes at være opført 1608 af Mester Job Henriksen, og det er formodenligt det, der endnu samme Aar betegnes som det nye Svovlhus, i hvilket der lægges et Murstensgulv, hvoraf formentligt et lille Stykke, omhyggeligt lagt i Cement, blev fundet under Tøihusgaardens nuværende Brolægning, dengang der 1888 blev gravet ud for det nye Trappehus ved den østre Side af Tøihuset. Det er ikke usandsynligt, at Bygningen er blevet brugt til de faa Laboratoriearbejder, som i hine Tider forefaldt ved et Tøihus; den har ialtfald tjent ikke blot til Opbevaring af Svovl og Salpeter, men ogsaa til Luttrehus, og det er af Hensyn hertil, at der 1615 blev opsat to Skorstene i Huset, samtidigt med at der reistes et skifertækket Tag over det. Det er sandsynligvis det samme Hus, der 1623 omtales som en Hvælving ved Siden af Tøihuset, i hvilken der forefandtes store Forberedelser til et Fyrværkeri. Huset har uden Tvivl været bygget af røde Mursten; men for at det ikke skulde stikke af mod den

kridtstensbeklædte Mur paa det andet ovenfor omtalte Hus ud mod Strømmen paa den anden Side af Havneindløbet, blev dets Langside mod Søen saavel som Tøihusets søndre Gavl 1615 „dønniket og udstrøget i Tavler ligesom huggen Sten“, en tvivlsom Forskjønnelse, som Aaret efter udstraktes til Provianthusets Gavl og ene Side, udentvivl den østre; denne er endnu den Dag idag i Modsætning til den vestre overtrukket med Cement; og dengang venøte den jo ligesaavel som den søndre Gavl ud imod Søen, som endnu flød der, hvor senere Grunden blev opfyldt for Husene langs den nuværende Børsgade, Børsen og Nybørs.

Der haves i det antikvarisk-topografiske Arkiv ved det Oldnordiske Musæum et Prospekt af Kjøbenhavn set fra den daværende Nordende af Amager, hvilket maa være tegnet af Johannes van Wick et af de allersidste Aar før Dronning Anna Katarinas Død 1612, eftersom Kobberstikket er prydet med hendes og Kristian^{d. 4des} forenede Navnetræk¹⁾. Dette Billede giver i Forgrunden et tydeligt og, bortset fra nogle faa Enkeltheder, temmelig nøiagtigt Billede af det store Bygningskomplex omkring Tøihushavnen, saaledes som det har set ud omtrent 1611. Man ser Havnen med dens Mure og Vandporte, dens smalle Indløb fra Strømmen og Brokarret med Stenpillen derudenfor; man ser Tøihuset og Proviantgaarden med deres Trappetaarne, Spir og Kviste; paa den nordre Side mod Slottet ser man en tredie Længe af høie Bygninger, der maa være de ældre Tøi- og Provianthuse, til hvis Fod Søen fordum gik op; det nye

¹⁾ En god Gjengivelse af Kobberstikket findes i Carl Bruuns Kjøbenhavn I, ved p. 454.

Bryggers er dog ikke særskilt antydet i Hjørnet mod Provianthuset; paa den fjerde Side ud mod Søen ser man de to Huse vest og øst for Havneindløbet, begge ganske rigtigt endnu uden Tag, med aaben Platform, men det sidste feilagtigen vist sammenbygget med Provianthuset. Udenom dette og Tøihuset er til de tre Sider mod Stranden en aaben Plads eller ialtfald en Kai med et Batteri af Form som en Fleche udfor Provianthusets Hjørne, og et lignende paa Slotsholmens sydvestre Hjørne, hvor fordum Svovlhuset stod. Kaien søndenfor Tøihuset og den meget bredere Plads bagved, 3: vest for, dette ere optagne af Kanoner, af hvilke nogle ses ifærd med at skyde tværs over Kalvebodstrand til Kysten af Amager, saaledes som det i Tøihusets endnu bevarede Regnskaber 1607—10 saa tidt omtales, at der er skudt dels til Prove, dels til Øvelse „her ved Møllen“, nemlig en Veirmølle, der ganske rigtigt paa Tegningen er vist ved Stranden bag Tøihuset, hvor den blev staaende, indtil den 1658 flyttedes ud paa Kristianshavns Vold¹⁾.

Yderst tilvenstre paa Johannes van Wicks Prospekt, vest for den søndre Ende af Tøihuset, er vist en muret, som det synes noget uregelmæssig Bygning med aaben Platform, liggende indeni Jordværket paa Slotsholmens sydvestre Hjørne; den gjør Indtrykket af at være bygget i fortifikatorisk Øiemed som Reduit for dette Jordværk. Og dette er ikke ganske urigtigt, ihvorvel det er meget tvivlsomt, om dette Jordværk saavel som det ved Proviantgaarden nogensinde er bygget. Det er nemlig „den murede Runddel bagved Tøihuset, som det gamle Svovl-

¹⁾ Kjbh. Dipl. III. 473. Hvorvidt Ordren om Møllens Flytning straks er blevet taget tilfølge, synes tvivlsomt: Møllehuset omtales endnu under Beleiringen 1658—59.

hus tilforn stod“. Dette maa være nedbrudt omtrent 1609. Det følgende Aar byggede en Murmester Morten Sørensen paa den Runddel, der kom i dets Sted. Denne murede Runddel eller Bastion, blev 1614 forbundet med Tøihusets Gavl ved en 82 Alen lang Brandmur, der i Forening med Tøihusgavlen, de to Huse ved Indløbet til Skibshavnen og Provianthusets Gavl dannede en Slags retliniet Kurtine, som flankeredes fra Runddelens venstre med en lille Oreillon forsynede Flanke. Et lignende Sideforsvar ydede Runddelens høire Flanke en lang Brandmur, som ligeledes 1614 opførtes henimod en 1609 bygget anden Runddel eller Bastion „bag de gamle Stalde“, hvor Kongen samtidigt lod bygge en Jernmølle eller Jernskjæremølle et Sted i Nærheden af den nuværende Marmorbro. Det varede imidlertid ikke længe, før der blev taget en forandret Bestemmelse med Runddelen ved Svovlhuset. 1616 kontraheredes der med Tømmermester Vit Kragen om at ophugge et Sparreværk over den; 1618 tækkedes den med Skifersten, efterat der forud var opmuret nogle Gavl paa den; 1619 „forordineredes“ denne Runddel eller Skanse til et Bryggers. Det er den samme besynderligt uregelmæssige Bygning med det kolossale Tag paa Hjørnet af Kristiansgade mod Frederiksholms Kanal, som efter oprindeligt at være opført som Bastion, derefter i 150 Aar at have tjent som Bryghus, med Bibeholdelse af dette Navn i de sidste 60 Aar har tjent Tøihuset som Magasin. Dets underste hvælvede Etage med de mange sælsomme Hvælvinger og Krinkelkroge staar formodenligt saaledes, som den fra første Færd er bygget, med den flade murede Platform ovenpaa Hvælvingerne. Det kan neppe oplyses, hvad der har været den egenlige Aarsag

til, at det 1606—08 nybyggede Bryggers ved Provianthuset, 2: paa det nuværende Geheimearkivs Grund, efter saa faa Aars Forløb er blevet opgivet; endnu 1616 synes der at være opsat to Maltkjøller og en Skorsten i det, altsaa omtrent samtidigt med, at der reistes Tag over den murede Runddel, som 1619 gjordes til Bryghus.

Johannes van Wicks Prospekt af Kjøbenhavn fra et af Aarene nærmest før 1612 viser Bygningskomplekset omkring Tøihushavnen afsluttet mod Nordsiden med en Længe mellem Tøihuset og Provianthuset, altsaa strækkende sig over det Kongelige Bibliotheks og Geheimearkivets nuværende Grund; og denne nordlige Længe er vist som en enkelt sammenhængende Bygning, overalt af samme Høide og, saavidt det kan ses af Billedet, opført i samme Stil som Tøihuset og Provianthuset. Det kan med Sikkerhed siges, at i dette Stykke har den gamle Kunstner ladet Fantasien løbe af med sig. Ved Aar 1611 har, som foran berørt, af den 389 Fod lange Strækning mellem de nordre Ender af Tøihusets og Provianthusets Hovedlænger et kort Stykke muligvis været optaget af en to Hvælvingsfag eller høist c. 60 Fod lang Tværfløi til Tøihuset, medens et 64 Fod langt Stykke nærmest Provianthuset sikkert var optaget af Bryggerset, der dog kun var halvt saa høit til Tagskjægget som hint, og som desuden efter de to Trappetaarnes Stilling indenfor Tøihusets og Provianthusets nordre Gavle maa have været en Del smallere end den hypothetiske Tværfløi paa Tøihuset. De to Trappetaarnes usymmetriske Stilling overfor hinanden synes ligefrem at modbevise, at det kan have været Planen at afslutte Komplekset med en enkelt sammenhængende nordre Længe, saaledes som Johannes van Wick antyder det. Dengang han tegnede

sit Billede, maa Pladsen mellem det nye Tøihus og Provianthus for Størstedelen endnu have været optaget af Kristian d. 3dies gamle Tøihus, en mindre Del af den maaske af en anden gammel Bindingsværks Bygning, det gamle „østerste Provianthus“.

Disse ældre Bygninger, der ved Opførelsen af de nye og meget større vare blevne tilovers, fjernedes først efter Kalmarkrigen. Det gamle Provianthus blev nedbrudt tidligt paa Aaret 1617. Af det gamle Tøihus bleve Tagstenene tagne ned allerede i Dec. 1613, og i de første Maaneder af 1614 nedtog Tømmermesteren Vit Kragen dets Tømmerværk for, uvist i hvilket Øiemed, at reise Huset igjen bagved, og vest for, det nye Tøihus¹⁾. Dernæst er der i Marts og April 1614 ved Bygmesteren Bertel Lange nedbrudt et Stykke Mur af den ene Side paa Tøihuset „ud til det nye Hus, Kgl. Maj. lader bygge mellem Tøihuset og Provianthuset“: det er uden Tvivl de to Huller paa Tøihusets Mur, der som foran ondtalt ifølge Byggekontrakten af 1601 vare blevne foreløbigt tilmurede, og som nu efter 13 Aars Forløb aabnedes igjen, for at Tøihuset kunde blive færdigbygget efter den oprindelige Byggeplan med en „norderste“ Fløi eller Længe henover det nuværende Kongelige Bibliotheks Plads. Sandsynligvis er det det Stykke af Tøihusets østre Sidemur, mellem Trappetaarnet og den nordre Gavl, udfor de to nordligste Hvælvings-

¹⁾ I mit 1876 trykte Skrift om Kristian d. 4des Artilleri har jeg i Overensstemmelse med Forfattere (C. Bruun og A. D. Jørgensen), som baade før og senere have skrevet om det Store Kongelige Bibliotheks Historie, antaget, at Kristian d. 3dies Tøihus blev staaende, indtil Grunden 1664 blev lagt til Bibliotheket. Rente-mesterregnskabet 1613—14 viser imidlertid bestemt, at det er brudt ned 50 Aar tidligere.

fag, der er blevet nedbrudt, saafremt det ikke har været Endemuren af den hypothetiske korte nordre Tværfløi, der muligvis allerede fra første Færd er blevet bygget hen over den Grund, som nu optages af den Harsdorfske Tilbygning fra 1781 til det Kongelige Bibliothek. Men hvilket er „det nye Hus mellem Tøihuset og Provianthuset“, til hvis Bygning der er gjort Forberedelser i Foraaaret 1614? Den Plads, der var bestemt for det, er let nok at udfinde. Men i hvilket Øiemed er det projekteret, og er det virkelig nogensinde blevet opført? For mig staar det overmaade tvivlsomt. Man skulde tro, at Spørgsmaalet var meget let at afgjøre ved Hjælp af Rentemestrenes Regnskaber for de nærmest følgende Finansaar. Men forgjæves har jeg gjennemsøgt disse, der indeholde saa mangfoldige Oplysninger om Kristian d. 4des øvrige Byggeforetagender i og ved Kjøbenhavn i disse Aar, om „det store Hus i Kgl. Maj.s Lysthave“, 3: Rosenborg, om Huset paa Ibstrup, 3: Jægersborg, om Jernmøllen bag Staldene ved Kjøbenhavns Slot, om Hvælvingerne mellem Provianthuset og Indløbet til den nye Skibshavn og mellem dette og Tøihuset, om Runddelene ved Svovlhuset og bag Tøihuset, om Brandmurene, 3: Kurtinerne, mellem disse Runddele og hen til de nærmest tilstødende Bygninger, og overhovedet om Befæstningsarbejderne, ikke blot paa Slotsholmen, men næsten hele Kjøbenhavn rundt. Om „det nye Hus mellem Tøihuset og Provianthuset“ har jeg i Rente-
mesterregnskaberne ikke fundet nævnt et Ord efter d. 1ste Mai 1614. Er det overhovedet blevet opført, saa har det været et stort Hus, mindst vel omtrent 265 Fod Fod langt, og har altsaa krævet meget Mur- og Tømmerarbeide, altfor meget til at det kan formodes maskeret

ved de Poster af saadant, der i Regnskaberne ere førte som medgaaede dels til Tøihuset dels til Slottet, og som formodenlig kun hidrøre fra Reparationer og Vedligeholdelsesarbejder. Der tales vel i Regnskaberne 1615—16 og 1616—17 om Byggearbejder ved „de store“ eller „de nye Kornlofter her for Kjøbenhavns Slot“; men det er lidet rimeligt, at en hel ny Bygning har været benævnt saaledes; det er meget sandsynligere, at der ved de nye Kornlofter kun menes den nyligt opførte øvre Etage paa Huset mellem Provianthuset og Havneindløbet, samt Lofterne i det derover opsatte Tag. Naar Alt kommer til Alt, maa jeg, efter hvad der foreligger, anse det for det sandsynligste, at et allerede før 1601 og atter 1614 projekteret Hus mellem Nordenden af Tøihuset og Provianthuset ikke er blevet bygget, uagtet Grunden, det skulde staa paa, er blevet gjort ryddelig. Først mange Aar senere, 1665, blev Byggepladsen taget i Brug for Bibliothekshuset. Efterretningerne om dettes Opførelse tale da heller ikke om, at der først maatte nedbrydes et ældre Hus for at give det nye Plads; de omtale kun, at der i Byggegrunden var store Kampestene at bryde op¹⁾, høist rimeligt den Grundvold, som Kristian d. 3dies Tøihus havde staaet paa, før det 1614 blev brudt ned, den, som Dronningens Stald havde staaet paa før 1550, og som muligvis endnu tidligere havde baaret den Side af Slottets Fæstningsmure, hvis Fod Kalvebodstrand havde skyllet imod. Erik Dalbergs Kort over Kjøbenhavn 1658 hos Puffendorf viser et aldeles aabent Rum nordenfor Tøihusgraven, mellem Tøihuset og Proviant-huset; og paa en Plan af Kjøbenhavn, tegnet 1648 af

¹⁾ Chr. Bruun: Det Store Kongelige Bibliotheks Stiftelse, 6.

Artillerikapitain Otto Heyder, hvilken findes i Ingenieur-korpsets historiske Tegnearkiv, er der ligeledes vist et aabent Rum mellem Tøihuset og Provianthuset; men der er mellem disse to Bygninger antydet et Forbindelses-Galleri, „Kongens Gang“, efter al Rimelighed en lignende tømmerbygget „Løngang“, opført paa høie Stolper, som den, der allerede dengang førte fra Slottet over til Provianthusets nordre Gavl.

7. Tøihuset i Kristian d. 4des Tid.

Kjøbenhavn var i Begyndelsen af det 17de Aarhundrede ikke saa rig paa mærkelige Bygninger eller i det Hele paa Mærkværdigheder, at det jo var helt naturligt, at man valgte det store nye Tøihus med dets efter den Tids Leilighed mægtige Forraad af Skyts og Vaaben til at vise frem for fremmede, fyrstelige og fornemme Gjæster ved Hove. Tøihusets Regnskab 1608—09 viser, at det 1608 havde tre fyrstelige Besøg af Hertugen af Meklenborg, Erkebispem af Bremen og Greven af Nassau. Mere mærkelige ere to senere fornemme Besøg, fordi der om dem er bevaret Optegnelser, som indeholde enkelte Oplysninger om visse Forhold paa Tøihuset, man ikke kjender andenstedsfra. Den 3die Marts 1623 blev Fyrst Kristian den Yngre af Anhalt vist om paa Tøihuset¹⁾ af den daværende „Øverste Arkelimester“, Adolf Frederik Grabow til Watike. I sin endnu bevarede Reisedagbog fortæller han foruden meget, som ogsaa vides andenstedsfra, at Rustkammeret var fordelt paa fire Løfter, hvoriblandt Tøihusets øverste Stokværk maa

¹⁾ Krause: Tagebuch Christian des Jüngeren, 93 o. 94.

være regnet med. Kongens egne Rustninger vare opstillede paa det 3die Loft, altsaa mærkeligt nok oppe i en af Tagetagerne, selv om den nuværende Rustkammersal, hvad der ikke er meget rimeligt, dengang har været delt ved et Bjælkelag i to Stokværk. Han fortæller, at Tøihusets Blytag, som det synes langs hele Længden af Mønningen, havde en aaben Gang, hvorfra der var en fortræffelig Udsigt over Amager og Søen. Han omtaler en stor Vinde midt i Tøihuset, indrettet saaledes at en Mand med den kunde baade løfte og veie selv det største Stykke; det har formodenligt været det „Hævetøi“, som Mester Vit Kragen 1614 har forfærdiget til Tøihuset, uden tvivl den samme store Brovægt, som nu, rigtignok i stærkt restaureret Tilstand, staar i en af Tøihusets Hvælvinger nærmest Strømmen. Fyrst Kristian omtaler en Hvælving ved Siden af Tøihuset, hvor han forefandt store Forberedelser til et Fyrværkeri; det har været det hvælvede Hus mellem Tøihuset og Havneindløbet, hvis forskellige Rum brugtes til Svovl- og Salpeterhus samt Fyrværkerikammer. Endeligt blev han i en Baad roet tværs over Skibshavnen til, hvad han kalder det andet Tøihus, hvis fem Hvælvinger han fandt opfyldte med Jernkanoner; det har været Huset mellem Provianthuset og Havneindløbet, som staar der endnu med sine fem Hvælvinger. — Om Sommeren 1629 i August Maaned havde Tøihuset atter fornemt Besøg af et fransk Gesandtskab under Baron de Courmesvin. Ogsaa i Beretningen om dette Besøg¹⁾ tales der om den store Vægt midt i Tøihuset. Beretningen dvæler derhos ved det store Forraad af

¹⁾ Voyages de Mr. des Hayes, baron de Courmesvin, en Danne-
mare, 222—226.

Kanoner samt ved den lille Skibshavn, der kunde optage Skibe af indtil 1000 Tonneaux Drægtighed, og i hvilken Kongen af Danmark kunde ruste en hel Skibsflaade, uden at nogen kunde bemærke det, saaledes som Havnen paa alle fire Sider var omgivet af høie Huse. Denne Yttring fortjener at lægges Mærke til, fordi den kan bruges, rigtig nok, det jeg ved, som eneste Støtte for den Formodning, at der engang mellem 1614 og 1629 dog maa være blevet gjort Alvor af istedenfor det 1614 nedrevne Tøihus fra Kristian d. 3dies Tid at bygge en Længe mellem de nordre Ender af det nye Tøihus og Provianthus, saaledes som det sikkert vides at have været paatænkt. Men det er ogsaa meget muligt, at den franske Reisende har regnet Slottets høie Bygninger for tilstrækkeligt Lukke mod Nord til at hindre Folk i fra Byen at se, hvad der foregik i Tøihushavnen.

Det er saagodtsom udenfor al Tvivl, at de, der viste Fyrsten af Anhalt og Baron de Courmesvin om paa Tøihuset, ikke have generet sig for at binde deres Gjæster noget paa Ærmet ved at fortælle dem om, hvor store Vaabenforraad det rummede, saasom Udrustning for 50—60,000 Mand samt 2800 og 3500 Stykker Skyts, af hvilke Franskmanden med egne Øjne vil have talt 800 Stkr. 20—24pds. Metalkanoner oplagte i et eneste Rum, 3: i Tøihusets underste Etage, medens det virkelige Antal af saadanne Kanoner neppe 1629 kan have oversteg 100 Stkr. Ikke desto mindre er det tydeligt, at Kristian d. 4de strax fra Begyndelsen af sin Regering har lagt Vind paa at udvide ikke blot sine Forraadsrum, men ogsaa sine Forraad af Vaaben. Af Haandskydevaaben forefandtes der f. Ex. paa Kjøbenhavns Tøihus følgende Antal:

	for Fodfolk:	for Ryttere:	ialt:
Jan. 1592	2880	99	2979
Mai 1609	17063	238	17301
Aug. 1646	8117	669	8786

Ved den nederste Række af Tal er det derhos at bemærke, at den gjælder et Tidspunkt, hvor Beholdningerne maa have været meget udtømte efter den ulykkelige Torstensonsfeide. Af svært Skyts fandtes der paa Tøihuset, alt medregnet:

	af Metal:	af Støbejern:	af Smedejern:	ialt:
Jan. 1592	176	442	400	1018
Mai 1609	426	778	166	1370
Aug. 1646	675	454	38	1167

Det totale Antal af Skyts er altsaa vel ikke i Kristian d. 4des Tid vokset i nogen meget betydelig Grad, selv om man tager Hensyn til, at Flaadens Kanonantal for Pros Munds Nederlag 1644 har været kjendeligt større end to Aar senere. Men Udviklingen har i Kristian d. 4des Tid ført med sig, at det aldeles forældede Smedejerns Skyts efterhaanden er blevet næsten helt udrangeret, og at Metalskytses Antal er blevet stærkt forøget. Dertil kommer, at de større Skytskalibre fra 12pds. Kanoner opefter efterhaanden ere komne til at spille en vigtigere Rolle i Flaadens Udrustning, hvad der selvfølgelig har avlet forøgede Krav til Plads i dens Forraadshuse. Det var i rette Tid, at Kristian d. 4de byggede det store Tøihus for Kjøbenhavns Slot.

8. Tøihusets Brand 1647.

Det er for mange Aar siden blevet fremhævet som en Mærkelighed, at de Bygninger, som Kristian d. 4de

har opført, i det Hele taget have været næsten ganske forsvundne for Ildsvaade. Denne Immunitet har dog ikke strakt sig til det Komplex af mægtige Bygninger, han lod opføre omkring Tøihusgraven. Det store Bryghus, der oprindeligt er bygget som Hjørnebastion for Slotsholmen, hvor fordum Svovlhuset stod, er blevet hærget af Ildsvaade i Novbr. 1632 og atter d. 8de Mai 1767. Det store Provianthus brændte d. 11te Mai 1626 og igjen d. 29de Novbr. 1719. Tøihuset rantes af den samme Skjæbne d. 12te Febr. 1647. Altsaa var, allerede dengang Kristian d. 4de gik i sin Grav, „det andet Tøihus“ eller „det sønderste Hus“ mellem Havneindløbet og Provianthuset det eneste af det hele Bygningskomplex, der ikke var, ligesaa lidt som det vides nogensinde senere at være lagt øde ved Vaadeild.

Det var Kl. 3½ efter Middag, Fredagen d. 12te Febr. 1647 — efter Hans Rostgaard og Arent Berntsen dog d. 19de Febr.¹⁾ —, at der brød Ild ud i Fyrværkerkammeret ved Uforsigtighed af en Skibskapitain Jan Jansens Søn, som uvist i hvilken Egenskab var sysselsat med at fylde Granater i et Rum, der var opvarmet med en Kakkelovn. I selve den store Tøihuslænge har der neppe nogensinde været noget Ildsted. Derimod vides det, at der var Skorsten i det tilbyggede Hus eller Tværfløi mellem Tøihusets søndre Ende og Havneindløbet; og da dette Hus, oftere kaldet „Hvælvingen ved Tøihuset“, idetmindste 1623 brugtes som Fyrværkerkammer, er det saagodtsom sikkert, at det er i dette Hus eller Hvælving, at Ilden er

¹⁾ Nyere Historikere som Huitfeldt-Kaas samt Bricka og Fridericia antage d. 12te Febr. som den rigtige Dato i Henhold til et Brudstykke af en samtidig Dagbog, der nu er trykt i Kjbh. Dipl. V, 790 og 791.

brudt ud. Ophavsmanden til Ulykken og nogle andre Tilstedeværende slap derfra med Livet, Andre omkom ved Explosionen. I et Rum, hvor der, som det synes, forefandtes baade skarpladte Granater og Petarder, har det naturligvis været vanskeligt at faa dæmpet den opstaaede Brand. Denne maa fra Fyrværkerkammeret i „Hvælvingen“ have bredet sig til den egenlige Tøihuskænge, hvis Tag og øvre Stokværk med Rustkammeret formodenligt hurtigt er kommet i Brand i sin hele Længde, da ingen Brandmur standsede Ilden; derimod modstode Bernt Petersens Hvælvinger over Tøihusets underste Etage trofast Branden og Faldet af det svære brændende Tagværk; dengang Hvælvingsskapperne 1871 blottedes ved en Reparation af Huset, fandtes de endnu dækkede med Aske og Brandgrus blandet med forbrændte Smaastykker af Jern af Rustkammerets Vaaben. Hvad der under Branden kunde overkommes af Krudt, Granater o. desl. — og store Sager har det vel neppe været, hvad der af slige Ting fandtes i Fyrværkerkammeret og Hvælvingen — blev ifølge Traditionen styrtet i Tøihusgraven, hvorfra der for et Halvhundrede Aar siden skal være blevet opmudret Granater, som antoges at være komne der ved hin Katastrofe. Dengang Kristian d. 4de fra Rosenborg, hvor Vibeke Kruse med en for en Kvinde ganske naturlig Ængstelse søgte at holde den gamle Mand tilbage, kom tilstede ved Branden, var Befalingsmanden paa Tøihuset, Felttøimesteren Kristian Diderik von Zernikow i travl Virksomhed med at faa Kanoner skæbt ud af Huset og „med Krudt at lægge tilside i Hvælvingen“. Den ilsindede Konge sendte to Gange Bud efter ham og hindredes kun ved et Par Rigsraader i at lægge Haand paa ham, da han omsider

kom tilstede¹⁾. Kongen kan vistnok i det Øieblik ikke have havt nogen synderlig begrundet Dom om Zernikows Skyld i Ulykken; men ogsaa senere vedblev han at være meget opbragt paa ham, som det synes uden i det Stykke at finde Medhold hos Andre. Felttøimesteren blev fængslet d. 14de Febr. og stillet for en Krigsret, som Kongens Søofficerer, efter hvad det lader til, have trykket sig ved at være Bisiddere i, vel sagtens af Frygt for en Kollision mellem Kongens Opfattelse af Sagen og deres egen, hvilken sidste de dog redeligen gjorde gjældende i deres Dom. Kongen vilde have „den Bernhiiter“ Zernikow dømt for at have ladet Granater fylde i Værkstedet, 3: Fyrværkerkammeret, hvad der ikke var nogen Nødvendighed for, og hvad der ikke burde være sket i Hus, mindst paa det Sted. „Dertilmed da er det ingen Vinterarbeid ved en Kakkelovn.“ Ikkedestomindre kjendte Krigsretten, i hvilken Viceadmiralen Niels Trolle maa have beklædt Forsædet, Zernikow fri, og den 16de Marts blev han løsladt og tiltraadte atter sit Embede, som han dog et halvt eller helt Aar efter forlod for ligesom saamange andre Misfornøiede at søge Tjeneste i Sverrig. Kristian d. 4des sælsomme Trusel om at søge den i hans eget Navn afsagte Krigsretsdom underkjendt ved en keiserlig eller en spansk Krigsret er naturligvis ikke blevet til noget²⁾.

¹⁾ Naar Hans Rostgaard i sin Tegnebog omtaler, at han blev kvæstet ved, at Gavlen faldt, saa maa derved være ment en af de store murede Kviste paa Taget; Husets egenlige Gavlmure ere sikkerligen ikke faldne.

²⁾ Om Tøihusets Brand findes Efterretninger i Danske Mag. 3 Række, I, 258 og 259; Kjøbh. Dipl. V, 790; Bricka og Fridericia, Kristian d. 4des egenh. Breve 1645—48, 255—258. Om Zernikow se Pers. Tidsskr., III, 198 o. flg.

Branden havde ødelagt hele Tøihusets Tag og øvre Stokværk, men skaanet den nederste hvælvede Etage. Hvorvidt Huset eller Hvælvingen mellem Tøihuset og Havneindløbet, hvor Fyrværkerkammeret eller Arkeliøt fandtes, er blevet helt ødelagt, vides ikke, men synes rimeligt. Ødelæggelsen af Tøihusets Forraad har naturligvis været meget stor. Dengang jeg skrev min Bog om Kristian d. 4des Artilleri, havde jeg ikke andet at bedømme Skaden efter end et Inventarium optaget i Foraaret 1649 i Anledning af, at Herr Kristian Fris til Vaar d. 6te Jan. s. A. var udnævnt til Felttøimester. Men siden er der i Geheimearkivet fundet to Inventarier for Tøihuset ¹⁾, det ene optaget mellem d. 18de Aug. og 20de Okt. 1646 i Anledning af, at Kristian Diderik Zernikow d. 15de Juni s. A. var udnævnt til Felttøimester, det andet optaget mellem d. 29de Marts og 23de April 1647 for at konstatere, hvad den store Brand havde levnet, efterat der forud var foretaget en nogenlunde omhyggelig Ordning og Sortering af det uskadte, det beskadigede og det ødelagte Gods. En Sammenligning mellem de to Optællinger giver en temmelig nøiagtig Forestilling om Brandskadens Omfang; dog maa det bemærkes, at der i de nærmeste to Maaneder efter Branden kan være og er indkommet til Tøihuset mindre Poster af Vaaben, som have været udleverede og saaledes have undgaaet Ødelæggelsen, eller som først ere modtagne fra Leverandeurer efter Ildsvaaden.

Senere Forfattere have fortalt, at der paa Tøihuset gjemtes nogle Tusinde Centner Krudt, som dog ved Hvælvingernes Styrke frelstes, hvorfor der den følgende

¹⁾ Aflev. fra Kanc. Arkiv, Skab 9, Fasc. 279.

Søndag blev holdt Takkebøn i Kirkerne for den store Fare, der var afvendt fra Slottet og Staden. Der maa her være nogen Misforstaaelse. Vistnok førte Tøihuset baade før og efter Branden henved to Tusind Centner Krudt i sit Regnskab; men paa selve Tøihuset har der vist aldrig været gjemt mere Krudt, end hvad der brugtes til Arbejderne i Fyrværkerkammeret; og dette maa for en Tid, hvor man saagodtsom ikke kjendte til i Fredstid at fylde Karduser til Kanonerne eller Patroner til Geværerne, ikke sættes i Sammenligning med et moderne Laboratorium¹⁾. Hovedforraadet af Krudt fandtes dengang ligesaalidt som senere paa Tøihuset eller overhovedet paa Slotsholmen, men fortrinsvis i det først 1669 opgivne og nedbrudte „Vandkunstens Taarn“, der laa ved Vandkunsten ved Enden af den murede Løngang, som fra Slotsholmen førte over til Byen ved den daværende Havns Udløb i Kalvebodstrand²⁾. Muligvis

¹⁾ Rædselen for de formentlig store Krudtbeholdninger paa Tøihuset kommer snarligt nok atter frem i en Beretning om Kristiansborgs Brand 1794 i Personallist. Tidsskr., 2den R., III, 136.

²⁾ Beliggenheden af Vandkunstens Taarn frengaar med Sikkerhed af Wolfs Encomion Regni Danie. og Carl Bruun har uden Tvivl Ret i at gjenkjende det paa J. v. Wicks Prospekt som det store kamgavlede Taarn ved Enden af Løngangen. Det maa være det samme Taarn, der 1529 benævnes Vandmølle-skandsen og 1543 Vandmølletaarnet i Vor Frue Sogn i Nærheden af Søndergaden (Kjbh. Dipl. I, 344 og 403). Som Tøihusets Hovedkrudttaarn findes det gjentagne Gange omtalt mellem 1603 og 1669. Uagtet dette Taarn ikke er gjengivet paa den for omtalte „ældste Grundtegning af Kjøbenhavn“ fra c. 1600, og G. F. Lassen heller ikke viser det paa Pl. V til Dok. o. Aktst. t. Kjøbenh.s Bef. Hist., kan der ikke være megen Tvivl om, at det har hørt til Stadens middelalderlige Befæstning og udgjort dens Afslutning ved Havnens Udløb til Kalvebodstrand. Naar den Afskrift af Kjøbenhavns Stadsret af

har en Del af Krudtforraadet ogsaa været oplagt i andre af de til Stadens Murbefæstning hørende Taarne. Derimod har Beholdningen af Fyrkugler, Slagkugler, Fyrkrandse, fyldte Granater og Petarder været gjemt paa Tøihuset i Arkeliet, og Brandens Hærgen i disse Forraad har efterladt tydelige Spor i Optællingerne; der forefindtes saaledes:

	1646:	1647:
Krudtpotter, fyldte	81	16
Granatpotter, fyldte	292	16
Granater med Fodangler, fyldte	116	18
Granater, slette, fyldte	863	23.

Kugleforraadet har intet lidt; det har formodenligt ligget i Kuglestabler i Tøihusgaarden. Dels sammesteds, dels i Tøihusets underste hvælvede Etage har man vistnok haft Skytsforraadet liggende, som heller intet har lidt; 1647 optælles der endog 12 Metalkanoner flere end 1646. Under de brandfrie Hvælvinger have uden tvivl ogsaa de fleste Affutager og Artillerikjøretøier været magasinerede; det er ialtfald kun et mindre Antal af

1294, som er optaget i Roskildebispernes Jordebog fra c. 1380, i Overskriften til en af Artiklerne nævner „Taarnet“ og Endebod som Grændserne for Byens Havn (Kjbh. Dipl. I, 53), saa turde der være al Grund til at formode, at dette Taarn er det senere Vandkunstens Taarn. Nyere Forfattere have villet identificere det Byen tilhørende Taarn eller murede Skanse, som 1559 og 1589 nævnes ved Farveriet (Kjbh. Dipl. IV, 568 og 684), med Vandmolletaarnet; det beror vist kun derpaa, at de fra den ældste Grundtegning ikke have kjendt nogen Fortsættelse af den gamle Befæstning ned mod Stranden udover det Taarn, hvis Grundvold er fundet i Vartovs Gaardsrum. Man kan gjette paa, at det sidste Taarn er den „Kjøge Barfred“, som tilligemed andre Taarne eller Skanser paa Byens Vestfront blev istandsat af Hans van Ryen 1523 eller et af de næstfølgende Aar (Kjbh. Dipl. I, 334—337 og 344).

dem, der er gaaet tabt tiligemed en stor Mængde Ladetøi, Haandspiger, Tallier og deslige Tilbehør til Skytset. Det største Tab har ramt Rustkammeret, der jo, som det vides, opbevaredes dels i Tøihusets øverste Stokværk, dels paa Løfterne under Taget. Beholdningen af Fodfolkets Musketter og Rør er fra 1646 til 1647 reduceret fra omtrent 8000 til omtrent 450, af hvilke 100 udtrykkeligt angives ikke at have været i Branden og 87 at være nye, ø: anskaffede efter Branden. Endnu værre er det gaaet ud over de blanke Vaaben, saavel Sidevaaben som Slagsværd samt lange og korte Stagevaaben; af Hele og Halve Slagsværd var der før Branden 81, deraf 5 „geflammede“, og 196, efter Branden 3 og 10. Beholdningen af Harnisker har forholdsvis taget mindst Skade, ikke fordi den er blevet hjerget ud af det brændende Hus, men fordi ikke alle de svære Bryst- og Rygplader ere blevne helt tilintetgjorte; efter Ulykken optælles der af Harnisker, som have været i Branden, 743 Brystplader og 503 Rygplader for Ryttere samt 1446 Korselet-Brystplader for Pikenerer foruden et Par Rytterharnisker og Korseletter, som man allerede har faaet istandsatte og forsynede med Remme for at prøve, hvad man kunde faa ud af det brandskadede Gods. Ødelæggelsens Omfang faar man maaske det bedste Begreb om ved en Post i Optællingen af 1647 over det i Brandgruset opsamlede Jern af hjælpeløst ødelagte Vaaben, nemlig:

	Skpd.	Lspd.
Gamle forbrændte fordums Tournierharnisker	4	5
Adskillige forbrændte Harnisker, Huer, Armskinner, Handsker og Tartsker, eragtes		
ubrugelige	121	9
Iligemaade forbrændte Tournierharnisker . .	2	7

	Skpd.	Lspd.
Adskillige forbrændte Klinger for Slagsværd		
og Sidegevær	15	14
Adskillige forbrændte Gefäszér, 3: Sværd-		
fæster	5	2
Adskilligt forbrændt smaat Jernfang	45	14
Adskillig smeltet og sammenløben Jern-		
materie	3	„

„Hvad Elskere af Antikviteter mest beklagede, var mange rare Stykker af Alderdommens overblevne Levninger, særdeles de gamle Danskes Gevær.“ Rigtigheden af denne Pontoppidans Yttring om Tøihusets Brand i hans Origines Hafniensis er ikke helt let at kontrollere; dertil er Tøihusinventariet af 1646 ikke affattet i tilstrækkeligt specialiserede Udtryk. Forsaavidt Pontoppidan ved „Alderdommen“ forstaar, hvad man nuomstunder kalder Oldtiden, har han vistnok Uret. Virkelige Oldsager har Tøihuset sikkerlig ikke gjemt, om det end er rimeligt, at der bag Inventariernes korte og nu ikke altid forstaaelige Benævnelser kan skjule sig Gjenstande fra det 16de og maaske endog fra det 15de Aarhundrede, som nuomstunder paa Grund af deres Sjældenhed eller deres prægtige Udstyrelse vilde blive regnede for Prydelser i en Vaabensamling. I Optællingen fra 1646 kan man uden Vanskelighed gjenkjende en Del, men langt fra alle de Gjenstande, der i Foraaret 1604 vare afleverede paa Tøihuset fra det gamle Rustkammer i Kjøbenhavn¹⁾ og for Størstedelen havde hørt til Harniskkamrene paa Amagertorv og Fiskertorvet. Af de 10 Stikketøier og 10 Rendetøier, „gammelt fordums Værk“, synes 1646 kun de første at have

¹⁾ Jfr. mit Skrift om Kristian d. 4des Artilleri, 339—345.

været i Behold som 10 gamle fordums Stikkekyrasser med Harnisker over Hesten. Den „tredobbelte Kniv“ og den store Blikflaske med Tallerkener, Skeer o. s. v. gjenfindes i Optællingen 1646. Dennes „Kong Valdemars Fløilssko“ ere uidentvivelde samme, som 1604 mere ædrueligt benævnes et Par gamle foldede Fløilssko og i Kancelliets Fortegnelse 1597 et Par „Vattelstøvler“; det har formodenligt været et Par af de stærkt udstoppede Sko, der ved Tournering hørte med til Rende-harnisken. Det er den eneste Gjenstand, som Inventariet 1646 forsøger at henføre til en ældre historisk Personlighed. Det nævner ikke engang udtrykkeligt den Dreng-harnisk, Kong Frederik d. 2den var hyldet i, eller den Rustning, han bar paa Ditmarskertøget, eller Hertug Magnus's russiske Panserharnisk, der alle vare komne til Tøihuset 1604, om man end kan søge den første 1646 blandt 4 smaa Harnisker, som ere brugte til unge Herrer, og den sidste blandt 2 polske Harnisker. Som tilhørende Kristian d. 4de selv nævnes 1646 hans Liv-Tournerharnisk, hans fulde Kyras, hans Tournerharnisk tilfods og to Harnisker med halve Laartasker uden Armskinner; maaske de to første ere de samme Pragtstykker, som han 1596 havde faaet til Gave fra Wolfenbüttel. Kristian den Yngre af Anhalt saa 1623 paa Tøihuset tre forgyldte Rustninger, som Kongen havde faaet fra Kursachsen, og to Harnisker fra Prins Morits (af Oranien?); de tre forgyldte Harnisker gaa igjen paa Tøihuset 1646, men uden Angivelse af, hvem de tilhøre, eller hvor de ere komne fra. To Tournerharnisker anføres som tilhørende hans fyrstelige Naade Prindsen og Hertug Frederik, 3: den udvalgte Kristian „den Femte“ og den senere Frederik d. 3die. Andre Vaaben eller Harnisker findes ikke navngivne

1646; man maa tage tiltakke med saadanne Oplysninger som, at der foruden de ovenomtalte forefandtes 27 Tournerharnisker og 73 blanke, spidsbugede, fordums Tournerharnisker til Hest og Fods med syv Skjolde til. Selv med Forbigaaelse af, hvad der før Branden iøvrigt fandtes paa Tøihuset af Feltrustninger, prægtige og ganske simple, til Ryttere og Fodfolk, ville disse Angivelser være ret vel skikkede til at faa Tænderne til at løbe i Vand paa en af Nutidens Samlere; men noget nøiagtigt Begreb om det antikvariske Tab, Branden har voldet, give de ikke.

Af alle de erobrede Faner og Standarter, der nuomstunder fra ældre Tid hænge paa Tøihuset, er der neppe nogen eneste, som er ældre end Midten af det 17de Aarhundrede. Man har været tilbøielig til at formode, at de ældre Trofæer maatte være brændte med Tøihuset hin Vinteraften 1647. Optællingen fra Efteraaret forud giver dog ikke denne Formodning noget bestemt Medhold. Der fandtes før Branden paa Tøihuset af „adskillige Faner“:

Kornetter, 3: Rytterstandarter, nye	4.
Kornetter, gamle	5.
Dragonerfaner af adskillige Farver	15.
Nye Silkefaner tilfods, røde og gule	3.
Nye Silkefaner tilfods, hvide og blaa	1.
Gammel Silkefane, rød, hvid og gul	1.
Landskrones Fane	1.
Gamle Fodfaner af adskillige Farver	41.
Hollandsk Fane, rød	1.

Den sidste, som uvist hvorledes er kommet til Tøihuset, er den eneste Fane, der betegnes som fremmed; ingen eneste nævnes som erobret. Alle de øvrige maa

med størst Rimelighed, om end ikke med Sikkerhed, antages at have været danske Faner, anskaffede af ny eller afleverede fra aftakkede Regimenter for maaske ved Leilighed at udleveres paany. Endnu under den nyligt tilendebragte Krig havde Kristian d. 4de skrevet fra Skaane efter Faner til et nyoprettet Regiment, hvis Tøihuset havde tilstrækkeligt mange i Behold af samme Slags ¹⁾. Hvad Kronen eiede af erobrede Faner fra tidligere lykkeligere Krige, saasom fra Syvaarsfeiden og Kalmarkrigen, hang vistnok paa et helt andet Sted end paa Tøihuset, nemlig under Vor Frue Kirkes Hvælvinger. Efter Kalmarkrigen maa der være foretaget en Omordning eller ny Ophængning af erobrede Faner; for den 3die Juni 1614 er der betalt Haandværkere Arbeidsløn for at hugge Huller paa Hvælvingen i Frue Kirke for de svenske Faner, som tilforn hang i Koret ²⁾. Det har næppe været 1647, men først 1728 med Vor Frue Kirke, at de gamle erobrede Faner ere brændte.

9. Tøihusets Restauration efter Branden.

Efter Branden har man naturligvis foreløbigt hjulpet sig, som man kunde bedst. Det lange hvælvede Underum i den egenlige Tøihusbygning var jo idetmindste forholdsvis uskadt og kunde fremdeles bruges til Opbevaring af Kanoner, Affutager og Kjøretøier. Af et Smederegnskab, som er bevaret ved Tøihusregnskaberne

¹⁾ Bricka o. Fridericia: Kristian d. 4des egenh. Breve 1641—1644, 506. I hin Tid førte hvert Kompagni sin egen Fane, saa at et Infanteriregiment paa 2000 Md. rimeligvis har behovet 10 eller 12 Faner.

²⁾ Rentemesterregnskabet 1614—15.

1649—51, ses det, at man har laant Plads til Rustkammeret, som rigtignok ikke har krævet ret meget Rum, paa Provianthuset og i Løngangen, formodentlig den „Kongens Gang“, som Otto Heyders Plan fra 1648 antyder som Forbindelse mellem Proviant- og Tøihuset; Fyrværkerkammeret eller Arkeliet skaffedes der Plads til i Bryghuset; til Smeden og Hjulmageren reistes der midlertidige Brædeskur. Trods den ynkkelige Pengeød, hvori Torstensonsfeiden havde bragt Kronen, maatte der dog tænkes paa at istandsætte Tøihuset. Uagtet Kronen paa Grund af Skovenes Forhugning ikke længer havde den samme Raadighed over Tømmer fra Lenene, som den havde haft forud, paalagde Kristian d. 4de dog allerede d. 16de Juni og atter d. 8de Okt. 1647 Statholderen i Norge Hannibal Sehested at træffe foreløbige Foranstaltninger til at skaffe Tømmer til Tøihuset, indtil der kunde blive forhandlet med Rigsraadet ¹⁾; og endnu kort før sin Død paalagde Kongen d. 8de Jan. 1648 Rigshofmesteren Korfits Ulfeldt at skaffe Overslag over, hvad Tøihusets Istandsættelse vilde koste ²⁾. Men længere end til slige indledende Skridt naaede den gamle Konge ikke. Først i Frederik d. 3dies tidligere Regeringsaar blev Istandsættelsen iværksat; Rentemesternes Regnskaber fra Frederik d. 3dies Tid detaillere ikke Udgiftposterne saaledes, at man ved Hjælp deraf kan følge Istandsættelsen; men af en svensk Beretning vides det, at i August 1655 reistes Taget over Tøihuset ³⁾. Puffendorff meddeler et Prospekt af Kjøbenhavn under Beleiringen 1658—59, paa hvilket baade Tøihuset og Bryghuset vise sig i saagodtsom nøi-

¹⁾ Norske Rigsregistrarer, VIII, 544 o. 579.

²⁾ Kjbh. Dipl. V, 319.

³⁾ Becker: Saml. t. Danm. Hist. u. Frederik d. 3die, I, 66.

agtigt samme Skikkelse som nu; Svenskernes Stormangreb Natten til d. 11te Febr. 1659 var som bekendt for en Del rettet over den tilfrosne Kalvebodstrand mod den Front af Slotsholmen, paa hvis venstre, fremspringende Hjørne Bryghuset laa. En Plan af Kjøbenhavn hos Puffendorff, vistnok optaget af Erik Dalberg umiddelbart før Beleiringen, viser Tøihuset liggende ganske isoleret som en enkelt Længe uden Sidefløie, adskilt fra Provianthuset ved et tomt Mellemrum. Ved Tøihusets Istandsættelse havde man nemlig givet Afkald paa at gjenopføre Tilbygningen eller Hvælvingen mellem Tøihusets søndre Ende og Indløbet til den lille Skibshavn, formodentlig belært ved Erfaringen fra Branden 1647 om, at det ikke var nogen heldig Plads for Arkeliets eller Fyrværkerkammeret. Saaframt Tøihuset, hvad der som tidligere fremhævet er tvivlsomt, virkeligt nogensinde ved den nordre Ende mellem Gavlen og Trappetaarnet har havt en kort Tværfløi mod Øst over mod Provianthuset, saaledes som det utvivlsomt har været projekteret ved det oprindelige Anlæg, saa er denne Tværfløi ialtfald blevet opgivet ved Reparationen efter Branden, saa at Trappetaarnet kom til at staa frit ved Husets østre Langside ligesom nu, istedenfor i en Krog som oprindeligt ment. Den udtømte Tilstand, hvori Kronens Finanser fandtes i Frederik d. 3dies første Regeringsaar, har givet sig Vidnesbyrd i den Simpelhed og Tarvelighed, hvormed Restaurationen udførtes. Det forstaar sig: der kan ikke klages over Beskaffenheden af de benyttede Tømmermaterialier: da Bygningen 1870—73 blev underkastet en omfattende Istandsættelse paa Træværket, fandtes de svære Tømmere i Bjælkelagene og i Tagstolen endnu for Størstedelen i saa god Tilstand, at de kun i mindre

Omfang behøvede at ombyttes med nyt Tømmer. Men paa Bygningens ydre Skjønhed blev der i Frederik d. 3dies Tid anvendt lidet eller intet. Taget blev hængt med blaa glasserede Teglsten; men de store Gavle eller Kviste, der tidligere havde afbrudt dets ensformige Flader, og som formodenlig ved Branden tildels vare styrtede, bleve ikke fornyede, saalidt som Spirene over de to Vindeltrapper; over den nu (1888) nedbrudte lille Vindeltrappe i den østre Mur blev Spiret aldrig reist paany; over Trappetaarnet blev det endnu staaende kobbertakte Spir, hvis Spids løfter sig c. 105 Fod over Jorden, først sat op i Sommeren 1680 under Kristian d. 5te, hvis Ciffer derfor ses i den forgyldte Fløi. Det kolossale Tag, hvis Mønning hæver sig 86 Fod over Jorden, 47 Fod over Murens Overkant, har fra første Færd vistnok været afsluttet med simple Valmgavle; først 1666 skulle de Træaltaner være anbragte, der endnu findes paa Taget over begge Husets Endepartier. Formodenlig er det allerede ved Restaurationen efter Branden, at Tøihusets Mure overalt ere blevne kalkede udvendigt. Imellem Husets søndre Ende og Indløbet til Skibshavnen, hvor hidtil „Hvælvingen“ eller Arkeliøt stod, byggedes en Mur med en Port, som førte fra den lange Tøihusgaard ud til Pladsen ved Bolværket mod Byens nuværende, men dengang meget bredere Hayn, den Plads som endnu i Mands Minde og maaske af dem, som ere gamle i Gaarde dernede, endnu den Dag idag kaldes Søbatteriet. Saaledes som Tøihuset var restaureret i Frederik d. 3dies og Begyndelsen af Kristian d. 5tes Tid, stod det væsenligt uforandret indtil efter 1860. Sølieutenantselskabet eier et Prospekt af Tøihuset taget ovre fra Kristianshavnsiden udentvivl midt i forrige Aarhundrede; selve Tøi-

huset viser sig der ganske saaledes, som vi, der ere lidt gamle i Tjenesten, godt kunne huske det, kun med rødmaalede istedenfor mørke Porte og Vinduer i Gavlen og med en stor rødmalet Dreiekran opstillet ved Bolværket paa Søbatteriet, foruden at nogle Smaahuse i dets Omgivelser ere tagne bort og andre komme til siden den Tid.

10. Artilleriets og Tøihusets Stilling før og efter 1660.

Regeringsforandringen 1660 medførte en stor Forandring i det Forhold, hvori Artilleriet og Kjøbenhavns Tøihus var stillet til Statens øvrige Institutioner. Artilleriet var hidtil ikke organiseret som nogen Helhed. Kjøbenhavns Tøihus og det dertil knyttede Korps af Bøsseskytter var fælles for Land- og Søforsvaret ¹⁾. Det bestyredes af en Arkelimester eller Tøimester, en efter Tidens Forhold ganske vellønnet Embedsmand, men altid en Roturier og oftere en Udlænding, som i fremmede eller i vore egne Krige havde tjent sig op fra neden. Denne Arkelimester var stillet direkte under Kronens Finansbestyrelse, enten denne varetoges af en Rigshofmester, en Statholder i Kjøbenhavn eller kun af Rentemesterne. Medens Medlemmer af den høje Adel gjentagne Gange under det 16de Aarhundredes Krige

¹⁾ At Bøsseskytterne vare hvervede til at tjene tilsøs ligesaavel som tillands, fremgaar udtrykkeligt af Kristian d. 4des paa Tydsk affattede Krigsartikler af 25de Febr. 1600 for de kongelige Bøsseskytter (Geh. Ark. Danske Saml. Fasc. 396) saavel som af et Bestallingsudkast af 11te Marts 1624 for „Hopmanden“ paa Tøihuset, Thomas Nold til Maglø (Geh. Ark. Aflv. fra Kancelliarkivet, Skab 9, Fasc. 237 b).

gjorde Tjeneste som Høistbefalende over Artilleriet eller Arkelimestre ved den Hær, som stod i Marken, kjendes der næppe mere end et Exempel fra samme Aarhundrede paa, at en dansk Adelsmand indtog en overordnet Stilling ved Artilleriet ogsaa i Fredstid, nemlig Peder Bilde, der forekommer som Arkelimester allerede fra Slutningen af Aaret 1559 indtil efter Udbruddet af Syvaarskrigen ¹⁾. Først efter Kalmarkrigen blev det Regelen, at der mellem Finansbestyrelsen og den uadelige Arkelimester i Kjøbenhavn interkaleredes et Mellemlid, hvis Omraade dog fra første Færd ikke strakte sig udenfor Tøihuset selv, og som Kristian d. 4de ikke selv har tillagt større Betydning, end at han lod det staa vakant i 12 Aar, fra 1634 til 1646, i hvilken Tid Arkelimesteren igjen paa gammel Vis sorterede umiddelbart under de høieste Regeringsmyndigheder. Denne Melleminstans benævnedes i Tidens Løb paa forskjellig Maade, „Øverste Arkelimester“, „Øverste Forvalter“, Hopmand, Oberstlieutenant eller Oberst paa Tøihuset eller Felttøimester, og den besattes altid med en Adelsmand, i Reglen dog en Udlænding, der kun ved Giftermaal var knyttet til Rigets indfødte Adel, saaledes Adolf Frederik Grabow til Watike, Thomas Nold til Maglø, Kristian Diderik Zernikow, Kristian Fris til Vaar og Lyngbygaard, af Skaktal-Frisernes Slægt, og Bertrand de la Coste. Først lige mod Slutningen af Perioden betegnes Artilleriets Befalingsmænd med de traditionelle Officerstitler, og nogle faa danske Adelsmænd begynde idetmindste i Krigstid at tage Tjeneste som Artilleriofficerer.

¹⁾ Hist. Tidsskr. 5te R., V, 298; jvfr. Bricka: Kancelliets Brevbøger 1556—60, 333.

Efter 1660 ordnedes den staaende Hær, i hvilken Artilleriet indlemmedes som en integrerende Bestanddel, oprindeligt som det synes uden nogen fælles Organisation, i Fredstid paa gammel Vis knyttet til Landets Fæstninger, men efterhaanden fast ordnet i tre indbyrdes uafhængige Artillerikorps'er, det Danske vistnok fra 1679 med Hovedtøihus i Kjøbenhavn, det Holstenske fra 1684 med Hovedtøihus i Glükstadt og derefter i Rendsborg, og det Norske egenligt først noget senere med Hovedstation paa Akershus. Denne Ordning stod ved Magt indtil 1764. Posten som Chef eller Oberst for det Danske Artilleri — i Regelen avancerede han før sin Afgang nominelt til Brigader, Generalmajor og Generallieutenant — beklædtes endnu i hele Kristian d. 5tes Tid af Mænd af den gamle Adel, som Markvor Rodsten til Lerbæk og Laurits Nielsen Munk til Breininge, sidste Mand af Slægten med Vinranken i Vaabenet; senere fulgte Enevoldskongerne troligt den Regel, at saa vigtig en Post ikke maatte betros slige farlige Personer.

Principielt medførte Regeringsforandringen 1660, at den øverste Administration af Krigsmagts Materiel gik over fra Rigshofmesteren til særegne Autoriteter for Hæren og Flaaden. Denne Deling berørte stærkt Kjøbenhavns Tøihus, hvis Beholdninger hidtil havde været fælles for de to Værn. Mellem disse maatte Tøihusets Forraad skiftes og deles, en Foranstaltning, der regnskabsmæssigt var tilendebragt til Nytaar 1671, fra hvilket Tidspunkt indtil Udgangen af 1763 Kjøbenhavns Tøihuses Regnskaber for Landartilleriets Vedkommende endnu ere bevarede i Geheimearkivet, medens Søtøihusets tilsvarende destoværre ere tabte med Undtagelse af et eneste for Aaret 1750. I Virkeligheden blev Delingen

af den øverste Krigsbestyrelse dog ikke gennemført med større Konsekvens, end at Overkrigssekretairen i lange Tider var Organet for Kongens Befalinger baade til Hæren og til Flaaden, og at „de Deputerede ved Søetaten“ i rum Tid tillige vare Kommissariat for Armeen. Saameget lettere kunde det vedblive at gaa, at Kjøbenhavns Tøihus trods den regnskabsmæssige Deling af Forraadene, ogsaa efter 1660 ligesom visse tekniske Etablissementer, Stykkestøberiet i Kjøbenhavn, Krudtmøllerne paa Raavaddam og Kristianshavn, i over 100 Aar vedblev at være Hærens og Flaadens Fælleseiendom. I Tidsrummet 1661—1739 stod derhos Obersten for det danske Artilleri i Spidsen for Administrationen af saavel Hærens som Flaadens Artillerimateriel. Under ham sorterede Tøihusets Bestyrelsespersonale, bestaaende af en eller stundom to Tøimestere, nemlig en Felt- og en Søtøimester, en eller to Undertøimestere eller Tøivartere samt en Fyrværker-Kapitain eller Lieutenant, de fleste af dem vistnok udgaade fra Artillerikorpset, men stillede udenfor dettes Detail, uagtet de i det 18de Aarhundrede forsynedes med militaire Titler lige op til Oberst og Oberstlieutenant, naar de bleve gamle nok i Tjenesten dertil.

11. Felttøihuset og Søtøihuset 1661—1738.

Adskillelsen mellem Sø- og Landartilleriets Materiel, tillige vel ogsaa Flaadens voksende Størrelse, medførte, at Kristian d. 4des Tøihusbygning ikke længere afgav tilstrækkelig Plads. Den store Rustkammersal i Tøihusets øvre Etage var rummelig nok til begge Værns Beholdning af Haandvaaben og benyttedes af begge i Fællesskab; behøvede end Armeen et større Forraad af Geværer

end forðum, saa vare til Gjengjæld Rustninger for Rytteri og Fodfolk blevne overflødige. De store Loftter under Tøihusets Tag vare delte mellem Land- og Søartilleriet; endnu i Mands Minde fandt man det underste Loft afdelt med Tralværk af Lægter i Rum, som vare betegnede med Navnene paa Flaadens Skibe fra Tordenskjolds Tid, hvoraf ethvert havde havt sit Artillerigods særskilt oplagt og ordnet i et saadant Rum. Tøihusets underste hvælvede Etage var helt overladt Flaaden til Gjemmested ikke blot for dens Rapperter, men ogsaa for dens Kanoner, af hvilke man fornemmelig synes at have været omhyggelig for at have Metalkanonerne under Tag, uagtet de dog sikkerlig ikke vilde have taget Skade af Regn og Sne. Efter denne Anvendelse af den underste Etage benævnedes Kristian d. 4des lange Tøihusbygning i hin Periode oftest Søtøihuset, uagtet Landforsvaret stadigt vedblev at have sin store Andel i den. Men for Landartilleriets Materiel var der ikke længere Plads i den. Herpaa raadede Frederik d. 3die Bod, inden Adskillelsen mellem Land- og Søartilleriets Materiel var helt tilendebragt, ved i Aarene 1665—70 at lade opføre ved Bygmesteren Albert Mathisen det rummelige treetages Hus, der nu helt er optaget af det Store Kongelige Bibliothek. Det byggedes mellem Provianthuset og Tøihuset i Flugt med disses nordre Gavle, men adskilt fra disse ved aabne, kun med Mure aflukkede Mellemrum paa henholdsvis 40 og 67 Fod. Det byggedes altsaa paa den Tomt, hvor forðum indtil 1614 Kristian d. 3dies Tøihus havde staaet, og hvor, efter at dette var taget ned, Kristian d. 4de havde havt isinde, men neppe nogensinde faaet iværksat, at bygge en fjerde, „norderste“ Længe af det store Bygningskomplex omkring den lille

Skibshavn. Det nye, udvendigt 282 Fod lange, 44 Fod brede og indtil Foden af det oprindeligt kobberdækkede Tag 50 Fod høje Hus bestemte Frederik d. 3die til at rumme i den øverste Etage hans „Kunstkammer“ og i den mellemste hans Bibliothek, medens den underste overlodes Landartilleriet til et „Felttøihus“. Dette underste, med et Bjælkeloft dækkede Lokale optog dog ikke hele den nederste Etage, idet dennes to Endepartier optoges af Trapperum, saa at kun 9 af de 11 Porte paa Husets nordre Façade mod Slottet have ført ind i Felttøihuset, der paa den søndre Langside kun havde en enkelt større Port paa Midten overfor Vandporten i den ligeoverfor staaende Mur om Skibshavnen. Lokalet havde foruden Portene smaa Vinduer ud til begge Sider. Indenfor Murene havde det en Længde af 224 Fod, en Brede af 35 Fod og en Høide under Loftsbjælkerne af c. 12 Fod. Det var det Rum, som blev indrømmet det i Kjøbenhavn stationerede „Felt- og Reserveartilleri“, o: en Park, der foruden Regimentskanonerne omfattede det sværere Skyts, der var bestemt til Brug i Marken og ved Beleiringer.

Ligesom Slottet var sat i Forbindelse med den nordre Gavl af Provianthuset ved en Løngang, bleve lignende Løngange, d. v. s. lukkede Trægallerier hvilende paa Tømmerstolper, førte fra Provianthusets øverste Etage over til Bibliothekshusets Hovedetage og fra denne over til Rustkammersalen i den store Tøihusbygning, saa at Kongen kunde naa denne tørskoet fra Slottet. Kristian d. 6te, der jo var svagelig af Helbred, kunde derfor benytte den lange Rustkammersal til at promenerer. Allerede før hans Tid, nemlig 1715, var dog Løngangen mellem Provianthuset og Bibliotheket blevet

overflødig, idet Geheimarkivets Hus var blevet bygget paa den ledige Plads imellem dem. Ved Opførelsen af Kristiansborgs Slot 1732—40 tilveiebragtes der mere direkte Forbindelser med dette ved de to endnu staaende murede Forbindelsesbygninger, som gamle Kjøbenhavnerne endnu kalde Løngangene, den ene mellem Slottet og den nordre Gavl af Provianthuset, i hvilken Geheimarkivet er indbygget, den anden fra Slottet til den vestre Ende af Bibliothekshuset. Den tømrede Løngang mellem den vestre Gavl af dette og den nordre Ende af Tøihuset blev staaende, indtil dette Mellemrum 1781—85 blev indtaget til den saakaldte harsdorffske Tilbygning til Bibliotheket. En Tegning, som haves i Artilleriets Tegnearkiv, viser, at dette aabne Mellemrum var spærret ved en Mur, hvorigjennem der var en Port fra den nuværende Tøihusgade ind til Tøihusgaarden, omtrent der hvor dennes Port gennem det harsdorffske Hus nu findes. Paa den ene Side af denne Port var der opad Tøihusets Mur klinet et 24 Fod bredt Bindingsværks Halvtagshus med to Elager, der strakte sig hen til Trappetaarnet og tjente til Bly- og Jernkammer samt Skurekammer; opad Bibliothekshusets vestre Gavl stod et lille Vagthus. Men over disse lave Bygninger og i større Høide end Indkjørselen gennem Muren ud til Gaden var Løngangen ført paa høie Tømmerstolper mellem Bibliotheket og Tøihuset. Endnu en sidste Løngang af Tømmer forenede indtil 1861 Provianthusets søndre Ende med den østre Gavl af det „sønderste Hus“ ud mod Søen, det nuværende Seletøismagasin, idet den spændte over det 36 Fod brede, aabne Mellemrum mellem disse Huse fra det enes til det andets øvre Etage.

Derved at den nederste Etage i Bibliothekshuset

indrettedes til Felttøihus, blev den henved 80 Fod brede Plads mellem dette og den nordre Mur om Skibshavnen ganske naturligt til en Del af Tøihusets Gaardsrum, den nuværende nordre Tøihusgaard. Det gamle Vagthus fra Kristian d. 4des Tid, der maa have ligget omtrent hvor nu den nordre og den lange Tøihusgaard støde sammen under en ret Vinkel, blev formentlig i Begyndelsen af Kristian d. 5tes Tid flyttet hen opad Bibliothekshusets Gavl ved Indkjørselen til Tøihuset. Rummet mellem Felttøihuset og Havnemuren blev dog ikke i hele sin Brede taget til Gaardsplads; de to, henholdsvis 76 og 142 Fod lange men ikkun 19½ Fod brede, Huse, hvoraf det første altid har tjent Artillerichefen til Kontorbygning, medens det andet fra første Færd var Materialhus og Salpetermagasin, men nu rummer Artilleriets Arkiv. Bibliothek, Modelkammer m. m., bleve satte op i Kristian d. 5tes Tid, dog kun med en Elages eller 8 Fods Høide til Tagskjægget, langs den nordre Havnemur eller rettere med Benyttelse af denne som Langvæg ud mod Havnen. Først i Aarene 1829 og 1826 bleve disse to Huse forhøiede med en lav Elage og indrettede saaledes, som de bruges endnu. Artillerichefen havde lige til 1849 sit Kontor i den vestre Ende af Kontorbygningen; Arsenalretten holdtes, indtil den ophævedes af Struensee, i det østre Gavlværrelse. Etsteds udenfor paa Gaarden stod „Justitspælen“ og „Justitsstykket“, d. s. den lange oldenborgske 10pds. Metalslange „Samson“, der efter at den 1686 var kommet til Tøihuset, blev brugt til at exekvere den Straf, som kaldtes „at ride Kanonen“, altsaa istedenfor Træhesten¹⁾. Vandporten ud til Havnen blev paa

¹⁾ Ogsaa Kadetkompagniet havde til samme Brug et Justitsstykke, en gammel svensk 6pds. Slange, erobret i Kalmar 1611.

denne Side holdt aaben mellem de to lave Huse, der indskrænkede Bredden af den nordre Tøihusgaard til 60 Fod.

Tøihusets oprindelige Gaardsrum, „den lange Tøihusgaard“, beholdt sin Brede til Havnemuren, som, da den delvis var styrtet ud i Havnen, blev bygget op igjen. Mod Syd, hvor „Hvælvingen“ eller „Arkeliet“ tidligere havde skilt Tøihusgaarden fra den udenfor liggende Plads, „Søbatteriet“, var der i Flugt med Tøihusets Gavl opført en Mur med Gjennemkjørsel, opad hvilken Mur der, muligvis dog først senere, i Kristian d. 7des Tid, klinedes et Par Smaabygninger, der trods deres over al Maade tarvelige Beskaffenhed indtil 1866 gjorde Tjeneste som Lokaler for Tøihusets Administration og Kontorer. En egen lille lav Bygning paa Søbatteriet indrettedes derhos som Arrest og Lokale for „den nedre Tøihusvagt“. Efter Beskrivelsen i Tøihusinventariet af 1ste Jan. 1764 var Vit Kragens store Brovægt dengang opstillet midt i den lange Tøihusgaard under et blytækket Tømmerskur. Den har formodenligt staaet der, indtil den helt forfaldt af Ælde; først 1832 blev den restaureret med Benyttelse af, hvad der var levnet af det gamle Billedskjærerarbejde i Egetræ, og stillet op i Tøihusets hvælvede Underrum indenfor en af Portene i den søndre Gavl, hvor den staar endnu. Tøihusets Værksteder for Lavet- og Hjulmagere, Smede og „Korporalsmede“, 3: Bøssemagere, ere formodenlig alt i det 17de Aarhundrede efterhaanden blevene indrettede i en halvveis af Grundmur, halvveis af Bindingsværk opført, 143 Fod lang og 30 Fod bred, enetages Bygning langs Havnemuren ved Indløbet til Tøihusgraven, paa det samme Sted, hvor den nuværende Værkstedbygning 1769 opførtes

i den lange Tøihusgaard. Paa Slotsholmens sydvestre Hjørne stod og staar jo endnu Kristian d. 4des store Bryghus, der fremdeles brugtes efter sin Bestemmelse. Veirmøllen, der havde staaet i dets Nærhed, var flyttet bort. Kristian d. 3dies gamle Tøihus, som uvist i hvilket Øiemed var flyttet hen bag Tøihuset 1614, synes allerede forsvundet før 1658; det var jo en Bindingsværks-Bygning, hvis Tømmerværk dengang allerede vilde have været over 100 Aar gammelt. I Aaret 1668 blev Staldmestergaarden opført vesten for Tøihuset ¹⁾, og Størstedelen af Grunden mellem Staldmestergaarden og Bryghuset optoges derefter af den kongelige Ridebane. Det maa vel ogsaa have været paa denne vestre Side, at Frederik d. 3die 1666 lod indrette et Kammer ved Tøihuset til en Tiger, som han ventede tilsendt ²⁾. Har nogen Del af Territoriet paa denne Side af Tøihuset udover en smal Passage langs dets vestre Langside været tildelt Artilleriet, saa har det uidentvivl været paa Strækningen mellem dets søndre Ende og Bryghuset; paa dette Sted, hvor Strækmuren hen til Bryghuset fordum stod, og hvor nu Tøihusets Kontorbygning findes, laa der indtil 1861 et gammelt enetages Hus, grundmuret af store røde Teglsten, 153 Fod langt og 34 Fod bredt, som allerede 1684 benævntes „Blikhuset“, uvist hvorfor; af Tegninger og Beskrivelser fra det 18de Aarhundrede ses det dengang at have haft en 228 Fod lang og 36 Fod bred Sidefløi, der parallelt med det store Tøihus strakte sig næsten langs dets halve Længde. Denne Bygning omtales 1737 i Artilleriets Korrespondance som

¹⁾ Kjbh. Dipl. V, 770.

²⁾ Kjbh. Dipl. VI, 416.

et Landartilleriet tilhørende Magasin; men naar og i hvilket Øiemed dette „Blikhus“ oprindeligt er opført, eller naar det er blevet overladt Artilleriet, kan ikke oplyses. Det maa have været ud for Blikhuset, ved Bolværket ud mod Strømmen, at der fandtes en Bradbænk, hvilken Lokaltet omtales af og til i Tøihusregnskaberne fra Kristian d. 5tes Tid.

12. Det gamle Laboratorium, de indenvolds Krudttaarne og Krudtmøllen paa Kristianshavn.

Det vides ikke, hvor det fra først af har været Hensigten at henlægge Laboratorievirksomheden, dengang man efter Branden 1647 bestemte sig til ikke at gjenopbygge Huset eller Hvælvingen mellem Tøihuset og Indløbet til Skibshavnen, hvor Ildsvaaden var opstaaet. Først 1676 indkøbtes for Land- og Søetaten i Forening af Grev Schack en tværsoverfor Tøihuset, hinsides Strømmen, paa Kristianshavn beliggende Plads, som han havde ladet indpæle og opfylde ¹⁾. Pladsen, som med en noget uregelmæssig Form var c. 550 Fod lang og over 210 Fod bred, strakte sig langs hele den daværende Længde af det søndre Indløb til Kristianshavns Kanal ²⁾ lige op til dennes Hovedløb gennem Overgaden. Denne meget betydelige Grund, som Artilleriet derefter havde i Besiddelse i henved 200 Aar, blev foreløbigt kun sparsomt bebygget. For Flaadens Bøsseskytter blev der 1681 opført to Længer af Barakker ³⁾, omtrent Mage til dem,

¹⁾ Kjbh. Dipl. VI, 664.

²⁾ Den nuværende „Holms Plads“ er først midt i det 18de Aarh. inddæmmet fra Strømmen.

³⁾ Kjøbenhavns Tøihusregnskab 1681.

der tidligere vare byggede i Kastellet for dettes Garnison. Sin fornemste Anvendelse fik Pladsen derved, at der paa dens nordvestligste Halvdel langs Kanalen opførtes nogle lave Smaabygninger som Værkhuse for Fyrværkerne. Til at begynde med var der ikke Held ved dette nye Anlæg; allerede d. 6te Aug. 1679 sprang det i Luften „formedelst Guds Veir og Tordenslag“, og atter d. 16de Juni 1683 ved Vaadeild¹⁾. Ikkedestomindre vedblev dette „gamle Laboratorium“ efter at være gjenopbygget at være i Brug som saadant indtil 1848. Iøvrigt har den yderligt knebne Plads, som paa Tøihuset var indrømmet Landartilleriet, tvunget dette til at benytte Laboratoriets ledige Grund til der at bygge midlertidige Skur til at gemme Materiel i; i Juli 1747 blæste et gammelt Rapperthus ved Laboratoriet overende med stor Ødelæggelse paa de der magasinerede Patronkarrer. Det blev gjenopført 1748²⁾; ved denne Tid, mellem 1744 og 1753, synes Artilleriet i det Hele taget at have faaet de fleste af Husene paa det gamle Laboratorium ombyggede af Bindingsværk.

De større og mindre Taarne af Kjøbenhavns gamle Murbefæstning, som endnu stode under Beleiringen 1658—59 og tildels benyttedes som Krudttaarne³⁾, bleve omsider mod Slutningen af Frederik d. 3dies Regering og under Kristian d. 5te opgivne som saadanne og nedrevne. Østerports Taarn var vist allerede forladt før Beleiringen 1658—59. Vesterports Taarn forsvandt, da Porten

¹⁾ Kjøbenhavns Tøihusregnskab 1679 og 1683.

²⁾ Artilleriets Kopibøger og Kjøbenhavns Tøihusinventarium af 1ste Jan. 1764 i Artilleriets Arkiv.

³⁾ Om de Krudtmagasiner, som Kristian d. 4de havde ladet indrette i Stadens Porttaarne, har G. F. Larsen givet nogle Efterretninger i sine Dok. t. Kjøbenhavns Befæstnings Hist., 22.

blev flyttet 1668. Dernæst var det det gamle Vandkunstens Taarn, denne Skæbne overgik, vel sagtens fordi det ved sin Beliggenhed og sit store Krudtforraad var det farligste for Byen og Slottet; i Oktober 1669 blev det beordret rømmet for Krudt, og dette flyttet ud til et Magasin i Kastellet, hvorhos Taarnet blev overladt Guldsmageren Burrhi til Nedbrydning¹⁾. Jermers Taarn og Hanetaarnet ere formodenlig ved samme Tid blevne nedbrudte saa langt, som de ragede op af Volden. Den samme Skæbne havde Taarnene over den gamle Nørreport for Enden af Nørregade før 1670; men af denne Port benyttede man dog en Tidlang et af de gamle Portrum til Krudtmagasin, efterat dets Hvælving var blevet forstærket for at kunne bære Jordtrykket af den Forhøielse af Ahlefeldts Bastion, som blev ført henover den²⁾, og dette Krudtmagasin nævnes endnu i Aaret 1700 og maaske senere. Længe efter blev Hvælvingen brugt som Iskjælder, indtil den 1854 blev indtaget i Anlægget af Lagerkjældere for et Bryggeri. Imidlertid var der skaffet forøget Magasinrum ved Opførelsen af nye Krudttaarne i de hule Bastioner af Kristianshavns i Aaret 1668 ombyggede Fæstningsfronter mod Kalvebodstrand og Amagerfælle³⁾; og dertil kom de Taarne, som opførtes i Bastionerne af det mellem 1680 og 90 byggede „nye Værk“, d. v. s. de 7 Fæstningsfronter, som opførtes paa Grunde, der vare opfyldte paa Rævshalen fra Løvens Bastion af Kristianshavns ældre

¹⁾ Kjbh. Dipl. VI, 519.

²⁾ Kjbh. Dipl. VI, 416, 417 og 532.

³⁾ Efter Kjøbenhavns Tøihusregnsk. 1675 ere endel Murmaterialer fra det gamle Vandkunstens Taarn blevne brugte til Grundværk under de nye Krudttaarne i Kalveboderne.

Befæstning nordost og nordefter til Kristiani Quinti Bastion, altsaa udenom det nuværende Orlogsværft. Selvfølgelig fik Søetaten til sine store Beholdninger det største Antal af Krudttaarne, nemlig alle dem i det nye Værk; 1743 besad Landartilleriet kun et, fra 1747 dog to Krudttaarne ved Østervold paa „Grønland“, endvidere Kalvebods, Enhjørningens og Panterens Taarne samt et Taarn „bag Frelserens Kirke“, hvilket sidste dog nok sjældent var belagt med Krudt og desuden jævnlig var udlaant til Flaaden¹⁾. Desuden var der et eller fra 1747 to Krudttaarne i Kastellet; men dette betragtedes dengang som en selvstændig Fæstning med sit eget Tøihus og Tøihusregnskab, sondret fra Københavns.

I det nye Værk, i Ulriks Bastion anlagdes der i Aarene 1683—84 et Etablissement, man ellers ikke venter at træffe i en stor Stad, nemlig en Krudtmølle²⁾. En hollandsk Krudtmester Klaus Thurenout indkaldtes for at „anrette“ denne Krudtmølle „paa Amager“ eller, som den fra 1688 benævnes, „paa Kristianshavn“ som en Valse- eller Stenmølle drevet ved Hestekraft. 1685 leverede den første Gang Krudt; 1689 sprang den i Luften, men blev gjenopbygget. Dog synes den aldrig at være kommen i nogen stadig eller vedholdende Drift; endnu 1701 har den leveret nyt Krudt og 1705 omarbejdet gammelt Krudt for Felttøihuset; men derefter

¹⁾ Artilleriets Kopibøger under 31te Okt. 1743; kun det ene Taarn paa „Grønland“ samt de i Enhjørningens og Panterens Bastion vare hvælvede, de sidste to dog ikke bombefaste.

²⁾ Naar det Bolværk, nemlig Sofie Hedvigs, hvor der 1687 anvistes Plads til at bygge en Veirmølle, der skulde bruges som Olie-mølle, i to kongelige Skrivelser (Kjbh. Dipl. VI, 174 og 213) betegnes som liggende nordvest for det, hvori Krudtmøllen ligger, saa maa det naturligvis være ved en Skrivfeil for nordost.

synes den kun at være blevet benyttet til at tørre Krudt, der havde været ude med Krigsskibene eller paa anden Maade var blevet fugtigt. Endnu 1764 henstode dens Bygninger dog med hele Inventariet saaledes, at den kunde have været taget i Brug igjen efter sin oprindelige Bestemmelse som Krudtmølle¹⁾.

13. Adskillelsen af Land- og Søartilleriet 1738 — 1768.

Ved Anlægget af den nye Befæstning fra Kristianshavn til Kvintus var jo et meget betydeligt Vandareal blevet indvundet fra den aabne Strand for Stadens Havn; men en stor Del af Arealet var og er jo tildels endnu saa fladvandet, at det egnede sig bedst til at opfyldes; paa den Maade er jo ikke blot det nuværende Orlogsværft, men ogsaa en Mængde private Pladser opstaaede i Løbet af de sidste 200 Aar. Nyholm er saa tidligt opfyldt, at Orlogsskibet „Dannebrog“ allerede 1692 kunde løbe af Bankestokken der, og at den snart skulde blive Hovedstedet for Flaadens Skibsbyggeri, ligesom Flaaden fik sit Leie indenfor den nye Befæstning. Den betydelige Plads ved Sydenden af Flaadens Leie omtrent tværs over for Kvæsthusgaden, som senere og endnu kaldes Kristiansholm, eiedes allerede 1697 af en Kapitain Motzmann; 1713 benyttedes den som Karantaineplads²⁾. I Aaret 1723 blev Motzmanns Plads indkjøbt af Staten, i hvis Eie den forblev indtil 1864, stadigt benyttet som

¹⁾ Se Tøihusets Inventarium af 1ste Jan. 1764 i Artilleriets Arkiv: Tegning af Krudtmøllen i Ulriks Bastion findes i Ingenieurkorpsets historiske Tegnearkiv.

²⁾ Kjøbh. Dipl. VII, 519 og VIII, 303.

Oplagsplads for Flaadens Kanoner. 1730 blev der desuden paa Pladsen bygget et Skur til at bringe Flaadens Rapperter under Tag. Kristian d. 4des Tøihus paa Slotsholmen var blevet Flaaden for trangt; hans „nye Skibshavn“ med dens 14 Fod Vand havde tabt sin Betydning som Ekviperingsbassin; allerede Bygningen af Knippelsbro 1620 maa have gjort det ubekvemt at forhale Skibene til Tøihuset for at faa dem rustede og afrustede. Det var helt naturligt, at Flaaden maatte ønske sine Etablissementer flyttede til den nye, rummelige Havn, som i Kristian d. 5tes Tid var indvundet fra Søen mellem den nye Del af Staden og den nye Befæstning mod Amager og Sundet.

Og hvad Hensynet til det Hensigtsmæssige maaske neppe dengang alene havde formaaet at bevirke, lykkedes det at sætte igjennem for den mærkelige Mand, der i Kristian d. 6tes Tid stod i Spidsen for Flaadens Administration, og hvis Personlighed har paatrykket vor Marine et Præg, som ikke er helt udvisket endnu efter 150 Aars Forløb. Frederik Danneskjold-Samsø lykkedes det helt at bryde de Baand, der endnu bandt Land- og Søartilleriet sammen. Fra 1722 havde der bestaaet en Ordning, ifølge hvilken Flaadens tre Kompagnier Bøsseskytter ikke alene som tidligere vare underlagte Obersten for det Danske Artilleri, men tillige havde Kapitainer og Lieutenanter, der vare udgaaede fra Landartilleriet. Denne Ordning blev hævet ved en Resolution af 3die Jan. 1738, som bestemte, at Bøsseskytterne for Fremtiden skulde kommanderes af Søofficerer, der skulde afløse de hidtilværende Officerer, efterhaanden som der ved Vakancer blev Plads for disse i Landartilleriet. Det tog naturligvis en rum Tid; først 1752 blev den sidste

Kompagnichef forsat fra Bøsseskytterne til det Danske Artilleri. D. 31te Jan. 1738 nedsattes en Kommission til at overveie Forholdene ved Flaadens Artilleri og Søartillerikompagnierne. Ved Resolution af 13de Aug. 1738 befaledes det, at alle Flaadens Kanoner og Rapperter skulde flyttes til Motzmanns Plads, men dens Haandvaaben foreløbigt blive paa det gamle Tøihus. Endeligt ophævedes al Forbindelse mellem Land- og Søartilleriet ved kongelige Ordre af 30te Jan. og 16de Febr. 1739. Chefen for Artilleriet afgav Kommandoen over Søartillerikompagnierne og Sõtøihuset. Med det sidste fulgte Tøimesteren og den ene Undertøimester; først 1765 blev en Søofficer Sõtøimester. Ved Landtøihuset forblev den anden Undertøimester, som først 1752 fik Navn af Tøimester, hvad han i 13 Aar havde været af Gavn. Det viste sig at være en ikke helt let Opgave at skifte og dele Tøihusets Bygninger og Dependentier mellem Land- og Søartilleriet. Der medgik dertil omtrent 30 Aar. Uagtet der i Aarene 1742—46 paa en opfyldt Plads bag Motzmanns Plads, der senere efterhaanden er vokset op til den nuværende Arsenalsø, blev bygget et særdeles velindrettet Sõtøihus, som endnu i det væsentlige bruges efter sin oprindelige Bestemmelse, lykkedes det dog ikke trods Artillerichefens idelige og velmotiverede Reklamationer at faa Marinen til efter Aftalen fra 1738 at rømme Kristian d. 4des Tøihus fuldstændigt før i Juni Maaned 1768. Ved den endelige Opgjørelse, som var godkjendt af Kongen d. 26de Okt. 1767, fik Marinen foruden det nye Sõtøihus og sine egne Krudttaarne endvidere den gamle Krudtmølle paa Kristianshavn, hvor den indrettede sig et eget Laboratorium. Landartilleriet fik foruden det gamle Felttøihus, o: den underste Etage af Bibliothekshuset, og

Blikhuset, hvilke det længe havde havt i Enebesiddelse, endvidere hele Kristian d. 4des Tøihus og Laboratoriet, de gamle Bøsseskyttebarakker medindbefattede, samt sine egne Krudttaarne. Endvidere fik Landartilleriet det 1671—73 byggede Giethus paa Kongens Nytorv, som faktisk var nedlagt som Kanonstøberi fra 1757 ligesom den kongelige Krudtmølle paa Raavaddam fra 1758, begge til Fordel for det nysanlagte private Etablissement paa Frederiksværk. Giethuset blev allerede 1773 indrettet til Lokale for det samtidigt oprettede Artilleri-kadetinstitut¹⁾.

14. Tøihuset i Landartilleriets Enebesiddelse efter 1768.

Allerede inden det endelige Skifte mellem Sø- og Landartilleriet var fuldbyrdet, havde Grev Saint Germain fra Begyndelsen af 1764 gennemført en ny Organisation af Artilleriet, der ikke blev uden Betydning for Kjøbenhavns Tøihus. De tre hidtil selvstændige Korpser, det Danske, Norske og Holstenske Artilleri, bleve slaaede sammen til et fælles Kongeligt Artillerikorps, hvis Chef residerede i Kjøbenhavn, og hvem alle Rigets Tøihuse vare underlagte. Under ham var Artilleriets tekniske Tjeneste underlagt tre Stabsofficerer, der med en underlig, fra det franske Artilleri hentet Titel benævntes Provinsial-

¹⁾ Paa Giethuset havde endvidere Artilleriets og Ingenieurkorpsets Chef, General og Statsminister Huth Bolig til sin Død 1806. Derefter var der indrømmet Artillerichefen Embedsbolig i Staldmestergaarden lige ved Siden af Tøihuset, indtil General Meza, kun lidet i Tjenestens Tarv, gav Afkald paa denne Bolig ved sin Embedstiltrædelse 1849, fordi dens Værelser ikke havde Solskin nok for ham.

kommissærer for Danmark, Norge og Holsten. Disses Myndighed var dog stærkt begrændset. Det hændtes ikke efter 1764 som forhen, at der blev støbt Kanoner og Morterer efter særegne Tegninger snart til Norge snart til Holsten; endnu mindre fik de kommanderende Artilleriofficerer i de forskjellige Fæstninger Lov til at bygge Lavetter og andet Materiel, hver efter sit eget Hoved; endnu 1746 var det hændet, at en Officer i Fredericia, som havde bedet Chefen for det Danske Artilleri om en Tegning til en 24pds Lavet, han skulde lade bygge, var blevet barsk afvist med den Besked, at som gammel Artillerist maatte han selv kunne gjøre Tegning til Lavetten. Idetmindste fra den Tid, 1771, da General Huth overtog Chefsposten for Artilleriet, gennemførte han, ligesom samtidigt Gribeauval i Frankrig, at alt Artillerimateriel lige fra Vardøhus til Glückstadt forarbejdedes efter approberede Tegninger. Af nyt Materiel forfærdigedes det meste, navnlig alt Metalskyts, Affutager og Kjøretøier, ligesom Krudtet paa Frederiksværk og Haandskydevaabnene paa Hammermøllen, og disse to private Etablissemeters Produktion naaede de øvrige Arsenaler over Kjøbenhavn, hvilket idetmindste for en stor Del ogsaa var Tilfældet med, hvad de norske Jernværker leverede af Jernskyts og Projektiler; senere hen, da Jernskytset fortrinsvis hentedes fra svenske Stykkebrug, sendte disse naturligvis ogsaa deres Leverancer til Kjøbenhavns Tøihus. Saaledes blev dette efter 1764 i endnu strængere Forstand end nogensinde tilforn Centret for Landartilleriets tekniske Virksomhed og Hovedoplagsstedet for Armeens Krigsforraad.

Uagtet der ligesom tidligere kun forarbejdedes meget lidt nyt Materiel paa selve Kjøbenhavns Tøihus, maatte

dette dog blot for Vedligeholdelsen af det stadigt voksende Materiel have Værksteder af mange Slags, saasom Grov- og Kleinsmedie, Tømmer-, Hjulmager- og Malerværksted, foruden Bøssemagerværksted og Skurekammer. Efter hvad en Skrivelse af 16de Mai 1767 fra Krigsdirektoriet og endnu eksisterende Tegninger i Ingenieurkorpsets Arkiv vise, har det været paatænkt at opføre en Værkstedsbygning som en høi treetages Sidefløi til det store Tøihus, fra hvis søndre Ende den skulde strække sig over mod Bryghuset, altsaa hvor dengang Blikhuset laa og nu Tøihusets Kontorbygning ligger. Heldigvis blev der intet af. Man bestemte sig til at bygge paa den samme Grund, hvor Tøihuset allerede en rum Tid havde haft sine Værksteder. Omtrent samtidigt med, at Landartilleriet omsider fik Eneraadighed over Tøihuset, fik det i den lange Tøihusgaard opført den endnu staaende Værkstedsbygning, et 156 Fod langt og 41 Fod bredt, toetages Hus, der byggedes næsten, men ikke ganske parallelt med den store Tøihuslænge, med sin søndre Gavl i Flugt med dennes og Provianthusets og med sin østre Langside vendende umiddelbart ud til den lille Havn eller Tøihusgraven samt dennes Indløb. Denne Værkstedsbygning, som vel dengang har tilfredsstillet rimelige Fordringer, hvor lidet den end gjør det nuomstunder, bærer paa Frontispicen mod Tøihusgaarden Kristian d. 7des Navneciffer og Aarstallet 1769.

Ved Erhvervelsen af det lange Tøihus og det tilhørende Gaardsrum opnaaedes der en høist nødvendig Forøgelse af Pladsen for Artillerimateriellet. Kanonerne bleve lagte paa Strøer, for en Del i to eller tre Lag ovenpaa hinanden, langs med Gaarden. Sammesteds samt i det smalle Rum vest for Tøihuset mellem dette

og Blikhuset var Kuglebeholdningen stablet. Affutager og Kjøretøier bleve magasinerede dels i Tøihusets hvælvede Underrum, dels paa dets Loft. Det gamle Felttøihus under Bibliotheket brugtes til at magasinere Pontonekvipagen, indtil denne efter 1842 flyttedes til Rendsborg, da Lokalet indrettedes til Seletøismagasin.

Tøihusets Trang især til Underrum for Kjøretøier og lignende svært Gods voksede imidlertid bestandigt ved den store Udvikling, som Artilleriets Materiel fik under General Huths Bestyrelse og senere, saavel som derved at Kjøbenhavns Tøihus i stedse stigende Forhold blev Rigets Hovedarsenal. De øvrige Arsenaler i Kongeriget, paa Kronborg og Frederiksværk, paa Bornholm, i Korsør, Nyborg, Fredericia, Hals og Fladstrand vedbleve vel at bestaa af Navn; Kronprinds Frederiks Bestræbelser for et udvidet Kystforsvar med en Utallighed af Strandbatterier medførte endog Bygningen af et nyt Provinsialtøihus i Randers. Men om ikke andre Grunde, saa maatte de meget begrændsede personelle Kræfter, som Artilleriets tekniske Tjeneste raadede over, føre til, at denne koncentrerede sig, og at derfor Materiellet ophobede sig ved Hovedarsenalerne, efter 1814 Tøihusene i Rendsborg og især i København. Her i København maatte Tøihuset søge Plads udenfor sit Territorium, hvor det kunde finde den, om den saa laa aldrig saa fjernt og ubekvemt, fortrinsvis naturligvis paa de Fæstningen tilhørende ubebyggede Grunde. Allerede 1766 bestemte Krigsbestyrelsen sig til paa den endnu ubebyggede Del af Laboratoriepladsen paa Kristianshavn at opføre et Lavet- og Vognhus, 514 Fod langt, 46½ Fod bredt, i to Etager, som endnu eksisterer, skjøndt ikke længere i Artilleriets Besiddelse, og som allerede mange Aar, før det

blev afhaandlet til Burmeister og Wains Fabrik, havde faaet en anden Anvendelse end oprindeligt bestemt. Underrunnene som Exerceer- og Gymnastiklokaler for Artilleriet, Etagen ovenover som Magasin for Laboratorie- og Fyrværkersager. Men ogsaa paa Grønland ved Østervold, i Reberbanen paa Kastellet's Esplanade, ei at tale om i Kastellet selv, i Kristiani Qvinti og i Kalvebod Bastion af Kristianshavns Vold og i det fordums Saltkompagnis Hus ved Laboratoriet har Tøihuset senere Tid efter anden havt Magasiner, som der her dog saa meget mindre skal standses ved, som fast intet af dem længere er i Tøihusets Besiddelse.

15. De udenvolds Krudttaarne og det nye Laboratorium.

D. 31te Jan. 1779 sprang et af Krudttaarnene ved Østervold i Luften, som, uagtet det laa i en afsides Del af Byen, vistnok omtrent der, hvor det existerende, men til Fraflytning bestemte „Grønlands Træmagasin“ nu staar, dog afstedkom megen Ødelæggelse paa Omgivelserne. Dette gav Anledning til, at der 1781—84 blev bygget en Række nye Krudttaarne i Kristianshavns Enveloppe og langs den saagodtsom ubebyggede Øst- og Sydkyst af Amager, samt at det blev bestemt, at der for Fremtiden ikke i Fredstid maatte have Krudt i noget af Hærens eller Flaadens indenvolds Taarne. Hærens og Flaadens Laboratorier bleve dog, hvor de vare. De gamle Værkhuse paa Laboratoriepladsen brugtes fremdeles til Krudtarbejder i Mangel af bedre Lokaler, hvad der medførte, at der stadigt maatte have et mindre Kvantum Krudt i et lille Krudthus bag Frederiks Kirke. En voldsom

Ildsvaade paa den nærliggende „Holms Plads“ aabnede omsider Øinene for, at dette ikke var uden Fare, og gav Stødet til, at baade Flaadens og Hærens Laboratorier flyttedes. For Flaaden blev der 1846 bygget et nyt lille Laboratorium paa det sydvestlige Hjørne af Arsenalsøen, og for Hæren blev det „Ny Laboratorium“ opført 1847 efter en kongelig Resolution af 24de Sept. 1846 i den Sæletaten afkjøbte Sofie Hedvigs og i Ulriks Bastion, hvor Flaaden hidtil havde haft sit Laboratorium, vistnok oprindeligt tildels i den fordums Krudtmølles Bygninger¹⁾. Kjøbenhavns Laboratorium var imidlertid ved en ny Hærorganisation 1828 blevet stillet som en særegen Institution sideordnet med Kjøbenhavns Arsenal; Laboratoriechefen og Tøimesteren sorterede begge under Chefen for Artilleriet. Kun i Tidsrummet 1842—1864 vare Tøihuse og Laboratorier i hele Riget underlagte en fælles Chef for Artilleriets tekniske Tjeneste, Over-tøimesteren, der naturligvis sorterede under Artilleriets Chef; efter den sidste Krig vendte man tilbage til den tidligere Ordning, at Artillerichefen stilledes umiddelbart over den mellem en „Tøihusafdeling“ og en „Laboratorieafdeling“ delte tekniske Tjeneste. Efter 1867 er Laboratoriets Etablissement ved Kristianshavns Vold blevet betydeligt udvidet ved nye Bygninger for at fyldestgøre de overordenligt forøgede og skærpede Fordringer, som Indførelsen af de riflede Vaaben har medført i alle Retninger. Det „Gamle Laboratorium“ med alle dets Bygninger og betydelige Areal blev ifølge en særegen Lov afhændet 1869 og dets sidste Del afleveret 1871 til

¹⁾ En Krudtmølle, som 1808 anlagdes for Flaaden paa Amager paa Sundbyøster Mark, blev igjen nedlagt 1814, da Krigen var forbi.

Firmaet Burmeister & Wain under den besynderlige Mani for at skille Staten ved dens Grundeiendomme i Kjøbenhavn, som greb Regering og Rigsdag i de nærmeste Aar efter 1864, og hvis Resultater vi nu allerede paa saa mange Punkter bittert maa angre. Et af Burmeister og Wain som Erstatning for endel af „Gamle Laboratorium“ allerede 1863 opført Magasinhus paa Borgervæbningens fordums Exerцерplads paa Kristianshavn kom hverken i Tøihusets eller Laboratoriets Besiddelse. Efter 1867 blev det fastslaaet, at Artilleriets kombattante eller rettere sagt dets marcherende Afdelinger ogsaa i Fredstid skulde have sit hele Materiel udleveret og i Varetagt. For at kunne magasinere det, fik derfor 1ste Artilleriregiment anvist Magasinet paa Borgernes Exerцерplads langs Prinsessegade, 2det Artilleriregiment det murede Magasin i Kalvebod Bastion, til Erstatning for hvilket Tøihuset fik et Par Tømmerskur i Redanerne i Kristianshavns Enveloppe; endeligt fik Trainafdelingen 1884 et nybygget Magasin ved Veien til Rævshaleøen. 1ste Artilleribataillon har selvfølgelig sit Materiel paa Kjøbenhavns Søbefæstning, og den 2den Artilleribataillon er den eneste af Artilleriets kombattante Afdelinger, som ikke har det Materiel udleveret, som den i alvorligt Tilfælde skal bruge. Ingenieurregimentet administrerer siden 1867 selv sit Materiel og har derfor faaet Størstedelen af Tøihusets tidligere Magasiner ved Østervold overleveret, hvilke iøvrigt ifølge den sælsomme Kontrakt om Kjøbenhavns ældre Fæstningsværkers Overdragelse til Kommunen om faa Aar ville gaa over i dennes Besiddelse, saa at der maa gjøres Udveie til nye Bygninger og en ny Byggegrund for disse.

16. Forandringer af Tøihusets Territorium efter 1828.

Paa selve Slotsholmen havde Tøihusets Territorium, efterat alle dets Bygninger fra 1768 vare komne i Landartilleriets Besiddelse, endnu i den første Fjerdedel af det 19de Aarhundrede i det Væsenlige samme Omfang, som det havde faaet for over 150 Aar siden i de sidste af Frederik d. 3dies Regeringsaar. Først fra 1828 har Territoriet undergaaet større Forandringer.

Det gamle kongelige Bryghus i den fordums Runddel paa Slotsholmens sydvestre Hjørne var i nogle Aar blevet drevet for et privat Selskabs Regning, da der Natten mellem d. 7de og 8de Mai 1767 overgik det en voldsom og for Omgivelserne faretruende Ildsvaade. Aaret efter blev „Kongens Bryghus“ flyttet over paa den anden Side af Frederiksholms Kanal. Men den gamle Bygning blev bragt under Tag igjen i sin forrige Skikkelse for at bruges som Magasin for Søetatens Proviantgaard. Dog havde den vistnok alt i en Aarrække været leiet ud til private Kjøbmænd for at bruges som Kornlofter, dens Gaardsrum som Stenkulsoplag, da en kongelig Resolution af 26de Nov. 1827 bestemte, at den skulde kjøbes fra Søtaten for Tøihuset for fra d. 1ste Okt. 1828 at bruges istedenfor det faldefærdige „Blikhus“ som Artillerimagasin; som saadant har altsaa Kristian d. 4des Bryghus nu tjent i 60 Aar. En Materialplads inde mellem Tøihusets, Bryghusets og Staldmestergaardens Territorier, øiensynligt en Del af den fordums Ridebane, blev 1841 af Ingenieurkorpset overladt til Arsenalet, som der fik opført tre Rækker Vognskure af Tømmer, som savnedes haardt.

Som det laa i Sagens Natur, maatte det Kongelige Bibliothek i Tidens Længde vise sig som en noget fordringsfuld Participant i Eiendomsretten til det Hus, Frederik d. 3die havde bygget 1665—70, og i hvilket han havde tildelt det en af de tre Etager. Bogsamlingens i en stærk Progression tiltagende Omfang har krævet forøget Plads, et Krav, som Husets oprindelige Medbesiddere have maattet vige for.

Den første Udvidelse af Bibliothekets Rum opnaaedes ved, at det 67 Fod brede, aabne Rum, der hidtil kun havde været udfyldt med en Mur med Indkjørsel til Tøihuset og nogle vedliggende Smaahuse samt en Løngang af Tømmer mellem Bibliothekshuset og Tøihuset, i Aarene 1781—85 blev bebygget med den saakaldte Harsdorffske Tilbygning. Tøihusets Hovedkænge gik derved tabt af den Fordel, den havde haft siden Restaurationen efter Branden 1647, at ligge isoleret til alle Sider uden Sammenbygning med noget Hus, hvori der var Ildsted. For Fremtiden var den sammenbygget med Bibliotheket og derigjennem med Slottet, Geheimearkivet, Proviantgaarden og alle Regeringsbygningerne, og det var kun en maadelig Erstatning for den forøgede Brandfare, ei at tale om den nedrevne Jernkammer- og Skurekammerbygning, at Tøihuset i den underste Etage af den Harsdorffske Tilbygning fik indrømmet foruden sin gamle og eneste praktikable Indkjørsel, et Sprøitehus paa den ene Side af denne og et Lokale paa den anden, der kunde bruges som en Slags Pulterkammer. Istedendfor den opgivne lille Vagtbygning ved Bibliothekshusets vestre Gavl maa det endnu staaende Vagthus ved Enden af den nordre Tøihusgaard opad Hegnmuren ved Proviantgaarden være blevet opført ved samme Tid. Den

første Slotsbrand 1794 og den anden 1884 godtgjorde, at Faren for Ildsvaade ikke var helt imaginair, uagtet Branden begge Gange begrændsedes til Slottet selv. Efter 1794 blev en lang Sal over den vestlige murede Løngang indrømmet Bibliotheket til dets Udvidelse, og den indre Forbindelse med Slottet herigjennem blev aflukket, dog ikke paalideligere, end at d. 3die Okt. 1884 kun et Bindingsværks Skillerum skilte Bibliotheket fra Branden. Mellem Slottet og Geheimearkivet blev der ikke foretaget nogensomhelst Aflukning af Forbindelsen gennem Kancelligangen.

I Aarene 1824—26 foretoges en Istandsættelse af Bibliothekshusets Tagværk, hvorved bl. a. Kobbertaget ombyttedes med det nuværende af blaa Tegl. Kunst-kammeret maatte i den Anledning flytte ud og vendte ikke mere tilbage. Bibliotheket tog hele den Etage, det havde havt, i Besiddelse 1827. 20 Aar derefter var det igjen galt fat med Pladsen. Under Kristian d. 8de var det stærkt paataenkt at udvide Bibliothekets Lokale ved at sætte en ny Etage paa Kristian d. 4des Tøihus ovenover Rustkammersalen; men denne Plan gik heldigvis i sin Moder igjen. Omsider 1862 blev der skaffet Bibliotheket den nødvendigste Udvidelse, derved at det fik Raadighed over den underste Etage i dets eget Hus, den, som lige fra dets Opførelse for henved 200 Aar siden havde tilhørt Artilleriet og i de første 100 Aar været Felttøihus. Dengang den skulde rømmes, tjente den til Opbevaring af Armæens Krigsbeholdning af Seletøi.

Selvfølgelig maatte Tøihuset have en Erstatning for dette vigtige Magasin. Den Erstatning, det fik, var i Øieblikket ikke meget tiltalende. Flaaden havde ikke længere Brug for den øverste Etage og Lofterne i Kristian

d. 4des „sønderste Hus“ eller „Hvælvingen ved Proviant-
huset“. Denne Bygning, som, dengang Fyrst Kristian af
Anhalt var her 1623, havde udgjort en Slags Filial af
Tøihuset og formodenlig fra første Færd var opført med
denne Bestemmelse, men allerede 1644 havde faaet en
anden, vendte nu 1861 tilbage i Tøihusets Besiddelse,
ikke just i nogen vel vedligeholdt Tilstand. Meget
genererende var det, at Bygningen var adskilt fra Tøi-
husets øvrige Grund ved Indløbet til Tøihusgraven.
Denne Gene, som der kun ufuldkomment vilde være
raadet Bod paa ved Opførelsen af en Gangbro over Ind-
løbet, hvortil Pengene allerede vare bevilgede, blev dog
fuldstændigt afhjulpet derved, at Kristian d. 4des lille
Skibshavn eller Tøihusgraven med Indløb blev kastet til.
Praktisk Betydning havde denne lille Havn ikke længere;
i mange Aar havde det været en Sjældenhed at se
noget Fartøi i den, en af Marinens Nordbaade eller
Travailler ved Provianthusets Bolværk eller en Slup eller
Jagt ved en af Tøihusgaardens Vandporte. Kjøbenhavns
Havnebestyrelse var netop i Aarene efter 1860 ifærd
med betydelige Uddybnings- og Reguleringsarbejder ved
det hidtil kun lidet benyttede Vandareal mellem Knippels-
og Langebro, og det var den om at gjøre at erhverve
Ret til ved Opfyldning at danne et Gade- og Kaianlæg,
den nuværende Kristiansgade, udenom Tøihusets Grund,
bl. a. af Hensyn til Anlægget af en Havnebane; Krigs-
bestyrelsen vilde saa meget mindre modsætte sig dette
Foretagende, som Havnevæsenet tilbød som Erstatning
for den Bolværksplads ud til Frederiksholms Kanal og
til Strømmen, Tøihuset opgav, at regulere Pladsen ud
for Tøihusets søndre Gavl og indhegne den med et Jern-
gitter, saaledes at den blev noget større end forhen.

samt at fylde Tøihusgraven og dens Indløb, saaledes at det indvundne Areal blev Tøihusets Eiendom. Tilbudet blev modtaget og indfriet i Løbet af Aarene 1867—68. Samtidigt med at Kristian d. 4des „sønderste Hus“ 1862 blev indrettet til Seletøismagasin, blev det gamle faldefærdige „Blikhus“ mellem Bryghuset og Tøihuset fjernet og en ny Kontor- og Magasinbygning opført paa dets Plads 1862—63, hvorved man tillige blev istand til at forlade de brøstfældige Barakker mellem den lange Tøihusgaard og „Søbatteriet“, i hvilke Overtøimesteren, Konstruktionskommissionen og Haandværkerkompagniet hidtil havde haft deres ubeskriveligt lurvede Lokaler. Tillige blev ved samme Leilighed baade Værkstedbygningens og Tøihusets søndre Gavl mod Søbatteriet pyntet med nogle ufattelige Prydelser af det samme noble Materiale, Cement, hvormed hele Husets Murværk udvendigt blev overtrukket, ligesom de to Porte i Tøihusets nordre Gavl fra den underste Etage ud til Gaden bleve forandrede til store Vinduer, der dog kun umærkeligt forbedrede Lysforholdene i det skumle „Edskapel“. Først nogle Aar senere, 1870 og følgende Aar, blev der foretaget en høist nødvendig Istandsættelse af Taget — Taarnspiret dog undtaget — og af hele Rustkammersalen; Husets gamle Trævinduer bleve overalt ombyttede med meget større Jernvinduer, og det gamle blaa Teglstenstag med et Skifertag. Først 1888 opførtes der to udvendige Trappehuse med Trætrapper, det ene paa den vestre Langside ved Siden af Porten paa Midten af Bygningen, det andet paa den østre Langside udfor det andet Hvælvingsfag fra den søndre Gavl, hvor der fra Husets Opførelse i Muren havde været en Vindeltrappe af Gullandssten, som nu blev nedbrudt.

Ved Anlægget af Kristiansgade fik Tøihusets Grund en ny Indkjørsel sønderfra gennem det Gitter, som skiller Gaden fra det fordums „Søbatteri“; paa den sidstnævnte Plads opførtes en ny, frit beliggende Vagtbygning.

Af det „sønderste Hus“, som 1861 omsider paany var kommet i Tøihusets Besiddelse, blev den øvre Etage selvfølgelig indrettet til Seletøismagasin til Erstatning for det, der havde været i det gamle „Felttøihus“ under Bibliotheket. Efterat Huset ved Opfyldningen af Tøihusgraven var blevet landfast med Tøihuset og dets Værkstedbygning, bleve de to nærmeste af dets fem store Hvælvinger tagne til Brug som Værkstedlokaler for grovere Arbejder og de tre øvrige Hvælvinger benyttede til Magasinsrum. Den sydligste Del af den tilkastede Tøihusgrav og et Stykke af dens fordums Indløb blev taget til Værkstedsgaard. Det største Stykke af Tøihusgraven er derimod blevet liggende som en stor ubrolagt Plads, som fortrinsvis benyttes til Oplag af alt det gamle Skrammel af kassable Affutager, Vogne og andet Gods, som altid samler sig ved et stort Arsenal, uagtet der af og til ryddes ud iblandt det ved Bortsalg. Efter den Anvendelse, denne store Grund saaledes foreløbigt har fundet, er det idetmindste fra et æsthetisk Synspunkt et Held, at den er blevet holdt adskilt fra Tøihusets gamle Gaardsrum; fra den lange Tøihusgaard adskilles den mod Vest endnu af den gamle Havnemur, saa forfalden denne end er; fra den nordre Tøihusgaard er den skilt ved Artilleriets to lange og lave Kontorbygninger; og to lignende og vistnok samtidige Smaahuse langs Provianthusets Gaardsrum skille dette fra Tøihusgraven, før og efterat den er tilkastet. Allerede forinden vare disse daarlige Bygninger inddragne under Tøihusets Omraade.

17. Tøihusets Geværfabrik.

I omtrent 200 Aar havde Armeen modtaget sin regelmæssige Forsyning med Geværer fra den allerede 1598 af Kristian d. 4de anlagte Hammermølle ved Hellebæk, der fra 1671 var omdannet til en Geværfabrik og kaldtes Kronborg Geværfabrik. Fra 1768 havde den Schimmelmannske Familie eiet Fabriken, og mellem denne og Krigsbestyrelsen bestod der en uklar og i alle Maader høist uheldig Forbindelse, der tvang Staten til aarligt at lade arbeide for en vis Sum paa Fabriken, som derfor i sig forenede alle de Ulemper, Nationaløkonomien bebrejder enhver af Staten dreven Industri, uden at frembyde de Fordele, en Statsfabrik kan frembyde til Gjengjæld, og som især have stor Vægt, hvor Talen er om en Tilvirkning, for hvilken Staten er den eneste Kunde. I mange Aar havde man fra begge Sider været led og kjed af dette urimelige Forhold, som især viste sig uholdbart ved de bestandigt og stærkt stigende Fordringer, som Skydevaabnenes nyere Udvikling fra 1846 førte med sig i Henseende til Arbeidets Nøiagtighed. Overgangen til Bagladevaaben gjorde omsider Forholdet helt uholdbart. Da man bestemte sig til at ændre ældre Rifler til Bagladning, blev deres Forandring vel for en Del foretaget paa Hammermøllen; men for at fremme Arbeidet blev dette delvis overdraget Tøihuset, hvis daværende Rustmester i dette Øie-med for de dertil bevilgede Midler fik indrettet en lille Geværfabrik ved Tøihuset. Det havde ikke kunnet lade sig gjøre, hvis ikke dette 1866 havde kunnet erhverve nogle gamle lave Bygninger vistnok fra Kristian d. 5tes Tid, som paa Proviantgaardens Grund strakte sig langs

den østre Havnemur ved Tøihusgraven. Disse gamle Huse bleve endnu 1866 omdannede til tarvelige Værkstedslokaler, og d. 23de Dec. s.A. blev der første Gang fyret under den nye Geværfabriks Dampkjedel. Indførelsen af Remingtonriflen bragte Sagen paa Spidsen overfor Kronborg Geværfabrik. Den første Levering af denne Riffel toges fra Amerika. Men den stadige aarlige Levering kunde Fabriken ikke paatage sig uden at gaa over til helt nye Arbeidsmethoder eller uden et Apparat af helt nye Maskiner og Værktøier. Under disse Omstændigheder gik Besidderen af det Schimmelmannske Fideikommiss ind paa at nedlægge sin Geværfabrik mod en Erstatning, som Krigsministeriet kunde byde ham i Henhold til den samme Bevillingslov af 6te Marts 1869, der gav Ministeriet Midler til at udvide Geværfabriken ved Tøihuset, for at dette for Fremtiden kunde overtage Hærens hele Vaabenforsyning. En ny Værkstedsbygning til at bruge i Forening med de gamle, 1866 indrettede opførtes 1869 i en Retning lodret paa disses, parallelt med det gamle „sønderste Hus“, der for nogle Aar siden var blevet Tøihuset overladt, tildels paa den store Grund, som var indvundet ved Opfyldning af Tøihusgraven. Samtidigt med at Tøihusets Geværfabrik begyndte Tilvirkningen af Remingtonrifler, blev Hammermøllen nedlagt som Geværfabrik d. 1ste Apr. 1870. Efter i mere end 270 Aar at have arbeidet for Hærens Forsyning, skjøndt paa forskjellig Maade og deraf den længste Tid i privat Eie, blev den faa Aar senere omdannet til en Klædefabrik.

Hvor stort et Fremskridt for vort Krigsvæsen det end var, ved Omstændighedernes Gunst at være kommet i Besiddelse af sin egen Vaabenfabrik, medførte de Lo-

kaliteter, der vare indrømmede denne, dog alvorlige Ulemper. Baade de gamle og den nye Bygning, den havde faaet til Brug, vare lidet hensigtsmæssige og meget for svage for denne Anvendelse. Men endnu betænkeligere var deres Beliggenhed i saa stor Nærhed af de Huse, der gjemme Nationens vigtigste litteraire og historiske Skatte i det Store Kongelige Bibliothek, Geheimearkivet og Provianthuset, af hvilket sidste den nørre Halvdel siden 1832 efterhaanden er blevet Gjemmested for en betydelig Del af Statens Arkiver, uagtet Bygningen især i sin nuværende, yderligt forsømt Tilstand ikke just ganske egner sig til denne Brug. En Fabrik, der drives og maa drives ved Dampkraft, indrettet i tildels gamle, skrøbelige og altfor lidet rummelige Huse, medfører altid en vis Brandfare for Omgivelserne, ligesom den ikke kan undgaa at forulempe dem baade med Stenkulsrøg og med Larm. Der, hvor Vaabenfabriken 1866—69 var indrettet, kunde den umuligt blive i Længden. Da nu desuden Tøihusets øvrige Værksteder i den høieste Grad trænge til andre Lokaler end de altfor trange og for Nutidens Arbeidsdrift i sig selv saagodtsom ubrugelige i Værkstedbygningen fra 1769, saa blev der nedsat en Kommission under Artilleriet til at overveie Tøihusets fremtidige Værkstedforhold. Og denne Kommissions 1882 afgivne Betænkning kom ikke blot, som enhver, der kjendte Forholdene, let nok kunde forudse, til det Resultat, at de hidtilværende Værksteder maatte regnes for ubrugelige, men foreslog tillige at flytte dem alle helt bort fra Tøihusets gamle Grund og bygge et nyt Komplex af Huse til dem paa en fra Kalvebodstrand indvunden Grund mellem Enveloppen udenfor Kristianshavns Vold og det „Faste Batteri“ paa Amagerfælled.

Helt gennemført er dette Kommissionens Forslag vel ikke endnu; hertillands pleie vi jo ikke at ride den Dag, vi sadle. Saavidt ere vi dog komne, at der i Henhold til Lov af 1ste Apr. 1887 paa det betegnede Sted er opført nye Bygninger for Geværfabriken, som i Sommeren 1888 ere blevne færdige til at tages i Brug. Det er at haabe, at Tøihusets øvrige Værksteder om ikke for mange Aar maa følge efter, saa at kun Artilleriets Forraadshuse blive tilbage paa den søndre Side af Slotsholmen, hvor de nu have havt deres Plads i mere end Trediedelen af et Aartusinde. Den Plan, som har været fremme, om at nedbryde Kristian d. 4des Tøihus og hans „sønderste Hus“ for at skaffe Plads til et storartet Rigsdagshus, kan vel nu betragtes som bortfalden. Kjøbenhavn er saa fattig paa Mindesmærker fra Rigets Velmagtsdage og overhovedet paa historiske Mindesmærker, at Byen kun daarligt vilde kunne undvære et saa karakteristisk Parti af Bygninger som det omkring Kristian d. 4des nu tilkastede „nye Skibshavn“ paa Slotsholmen.

18. Tøihusets historiske Samlinger.

Ihvorvel det ganske vist ikke i egenlig Forstand hører med til Tøihusets Bygningshistorie, hvorledes de historiske Samlinger, der findes paa Tøihuset, ere opstaaede, ville nogle Bemærkninger derom dog maaske kunne finde en Plads som Slutning paa denne Oversigt.

Den store Ildsvaade i Februar 1647 havde, som vi have set, tilintetgjort Alt, hvad der dengang fandtes paa Tøihuset af Gjenstande, som kunde have historisk Interesse, ene med Undtagelse af Skytsbeholdningen, som dog vistnok allerede dengang kun indeholdt meget faa

Stykker, der vare ældre end Kristian d. 4des egen Regeringstid, takket være denne Konges ivrige og uafbrudte Bestræbelse for at skaffe Land- og Søforsvaret et nyt og tidssvarende Materiel ved Omstøbning af gammelt Skyts, en Bestræbelse, som naturligt gik i Arv til hans Efterfølgere. Især under Kristian d. 5te og Kristian d. 7de blev der omstøbt saa store Mængder af gammelt Metal-skyts, at der ved Begyndelsen af det 19de Aarhundrede kun fandtes faa Kanoner i Behold i Rigets Tøihuse fra Kristian d. 4des egen Tid og saagodtsom ingen ældre. De betydelige Mængder af Kanoner, som erobrede baade tillands og tilsøs under den skaanske og den store nordiske Krig, bleve ikke lagte tilside som Trofæer, men enten omstøbte til nyt Skyts, enkelte Gange med Indskrift om deres Oprindelse fra Seirsbytte, eller uden videre indlemmede i Hærens og Flaadens tjenstdygtige Skytsbeholdninger, hvor de da delte Skjæbne med de gamle Kanoner af dansk Oprindelse. Det er kun høist undtagelsesvis, at det spores at man har haft nogen historisk eller antikvarisk Interesse for, hvad der var i Behold af gammelt Skyts, dansk eller fremmed. For at skaffe Metal til nye 36pds Kanoner til Flaaden indstillede Artillerichefen General Mushart d. 31te Dec. 1731, at 11 48pds „hele Kartover“ samt den oldenborgske 10pds „hele Feltslange“ „Samson“, der tjente Tøihuset som Justitsstykke, skulde nedsmeltes. Hans Eftermand som Chef for det Danske Artilleri, Oberst C. G. Reitzenstein, udvirkede imidlertid, at Kristian d. 6te d. 17de Septbr. 1734 resolverede, at „Samson“ skulde skaanes „als ein Meisterstück“ tilligemed tre af de hele Kartover, nemlig to med Frederik d. 3dies Ciffer og en, som i sin Tid var skjænket af Grev Kristian Ranzau. Det skyldes saa-

ledes Reitzenstein, at „Samson“ er i Behold endnu, hvorimod de hele Kartover vandrede i Smelteovnen i General Huths Tid. — Over de Faner og Standarter, som erobrede under Kristian d. 5tes og Frederik d. 4des Krige, blev der holdt Hævd, og i Modsætning til tidligere, hvor slige Trofæer ophængtes i Vor Frue Kirke, bleve de bragte til Københavns Tøihus, stundom med stor Høitidelighed. Desuagtet bleve de destoværre i lang Tid ikke paa Tøihuset opbevarede med den Omhu, som slige Mindesmærker vel kunde have fortjent; der førtes ikke engang ordenlige Inventariefortegnelser over Trofæfanerne, og kun ved ganske enkelte af dem har der holdt sig en Tradition om deres Historie.

Fra Kristian d. 5tes Tid blev det staaende Sædvane, at der ved Afslutningen af Leverancekontrakter med inden- eller udenlandske Vaabenfabriker og Leverandører blev udtaget et Prøveexemplar af vedkommende Vaaben, som forsynet med Generalkommissariatets Segl blev sendt Tøihuset til Brug ved Modtagelsen og til Opbevaring. Saaledes opstod der en Samling omfattende den danske Armees Haandvaaben i de sidste 200 Aar. Men ogsaa enkelte Exemplarer af ældre Soldatervaaben samlede der sig efterhaanden ved Aflevering fra Hærens Afdelinger og fra de øvrige Tøihuse. Dertil kom der fremmede Soldatervaaben, som erhvervedes dels ved Erobring, dels ved Indkjøb, det sidste dog især efter Begyndelsen af det 19de Aarhundrede, da man i bestandigt stigende Maal havde Opmærksomheden henvendt paa Vaabentechnikens Udvikling i Udlandet. Paa denne Maade samledes der ved Københavns Tøihus Materialet til en ganske rigtig Repræsentation af Soldatervaabnenes historiske Udvikling fra Begyndelsen af det 17de Aarhundrede,

uden at det er foregaaet med noget bevidst antikvarisk Formaal for Øie. Først ifølge en kongelig Resolution af 14de Decbr. 1823 dannedes der af saadanne Tøihuset selv tilhørende, ældre og nyere Militairvaaben en egen Samling, der i de faa Aar, den bestod særkilt, benævnedes „Prøvekammeret“.

Det har heller ikke været nogen egenlig antikvarisk Interesse, der har bragt de ældre danske Konger ligesom andre Fyrster til at danne sig private eller partikulaire Vaabensamlinger. Dels har det vel været den æsthetiske Sands for skjønt og kunstfærdigt udført Haandværkerarbejde, dels den vulgaire Interesse for sjældne og kostbare Gjenstande, især naar de ere saa sindrigt udpekulerede og lavede, at de hverken ere eller nogensinde have været til at bruge til nogen Verdens Ting. Til hvad disse Kunstkammerinteresser have tilført de kongelige og fyrstelige Rustkamre, er der saa kommet de Luxusvaaben, som de hinanden følgende Generationer af høitstillede Personer have brugt til Jagt eller til deres Dragt ved daglige og ved høitidelige Leiligheder eller faaet til Gave af Venner og Klienter uden nogensinde at faa Brug for dem. Den Slags Sager gaa ikke let tilgrunde ved Slid og have derfor havt let ved i Tidernes Løb at hobe sig op ved Slotte og Residenser til forholdsvis betydelige Samlinger.

Med Overtagelsen af Grevskalet Oldenburg kom Kristian d. 5te i Besiddelse af et saadant fyrsteligt Rustkammer af ikke ringe Størrelse, omfattende fornemmelig Sidevaaben og Bøsser, af hvilke nogle vare saa gamle som fra den Tid ved Midten af det 16de Aarhundrede, da man for Alvor begyndte at gjøre Brug af Ildvaaben til Jagt. Personligt har Kristian d. 5te neppe havt stor

Interesse for denne Samling, eftersom han ved dens Ankomst til Kjøbenhavn fra Glückstadt omtrent 1680 lod den aflevere til Tøihuset. Dog blev Samlingen ikke indlemmet i dettes øvrige Beholdninger, men blev stadigt ført i Tøihusets Inventarier særskilt som „det oldenborgske Rustkammer“¹⁾. Uagtet hvert enkelt af dets Stykker troligt er anført for sig i Inventarierne, ere disse dog ikke affattede saa omstændeligt, at man kan gjøre sig Haab om efter den givne Beskrivelse at gjenkjennde de enkelte Gjenstande. Ved Tøihuset forblev det oldenborgske Rustkammer, indtil det d. 7de Jan. 1766, altsaa umiddelbart før Frederik d. 5tes Død, befaledes afleveret til det kongelige Rustkammer paa Kristiansborg Slot.

Over dette kongelige Rustkammer haves der i Artilleriets Arkiv et vel udarbejdet og udførligt Inventarium fra Aaret 1775. I Modsætning til det ældre kongelige Rustkammer, det, som 1604 var afleveret til Tøihuset og 1647 brændt med dette, indeholdt dette nyere slet ingen Rustninger, men kun Sidevaaben og Jagtbøsser samt Pistoler, saagodtsom altsammen Luxusvaaben, nogle faa fra Kristian d. 3dies, flere fra Frederik d. 2dens Tid, men den største Mængde fra det 17de og første Halvdel af det 18de Aarhundrede, deriblandt ikke faa, som have tilhørt danske Konger og fremragende Adelsmænd samt

¹⁾ Se f. Ex. Tøihusets Inventarium af 1ste Jan. 1764 i Artilleriets Arkiv. Fortegnelsen viser, at en stor Del af Gjenstandene dengang vare i brøstfældig, nogle endog i aldeles ødelagt Tilstand; men at domme efter de enkeltvis anførte Aarstal paa Piberne af Bøsserne og Pistolerne have disse da ogsaa for Størstedelen skrevet sig fra den anden Halvdel af det 16de Aarhundrede.

enkelte fremmede Fyrster, der have staaet i nærmere eller fjernere Slægtskab til vort Kongehus. Om Størstedelen er det naturligvis ikke til at oplyse, hvem de oprindeligt have tilhørt; men om Samlingen i dens Helhed kan man trygt antage, at den er opstaaet i det væsentlige derved, at de Kongerne og Kongehusets Medlemmer personligt tilhørende Luxusvaaben, oprindeligt maaske fordelte omkring paa de forskjellige Slotte, efterhaanden ere blevne sankede sammen paa Residensslottet for at gives i Varebægt til Kongens „Livkarl“. Paa Kjøbenhavns Slot havde Rustkammeret havt sin Plads i et Hus i Nærheden af de kongelige Stalde. Efter Opførelsen af Kristiansborg synes det 1739 at være blevet flyttet til et Lokale i selve Slottet eller i en af Sidebygningerne, og her maa det fra Tøihuset 1766 afleverede oldenborgske Rustkammer mere eller mindre fuldstændigt være blevet indlemmet i det. Det fik imidlertid ikke nogen blivende Plads paa Slottet. Den 22de Juni 1790 henvendte Hofmarskalk Numsen en Begjæring til Artillerichefen om, at det kongelige Rustkammer af Mangel paa Plads paa Slottet maatte modtages paa Tøihuset, og efter at Flytningen var iværksat, fik Artilleriet d. 11te Decbr. s. A. Indtægtsordre paa den hele Samling. Den opbevaredes paa Tøihusets Rustkammersal, men førtes særskilt i Inventarierne som „det kongelige partikulaire Rustkammer“. Og dette fik 1804 en Forøgelse i en værdifuld Samling Sidevaaben, som tildels havde tilhørt henfarne Konger indtil Frederik d. 2den, hvilken Samling afleveredes til Tøihuset fra Rosenborg Slot, formodenlig ligeledes af Mangel paa Plads. Den Tid maa have været forbi, da man ved Hove interesserede sig for disse gamle Vaabensamlinger.

Det partikulaire Rustkammer henstod i mange Aar paa Tøihuset, vistnok temmelig uændset og forsømt. Først 1830, da Kristiansborg omsider var nogenlunde færdigbygget efter Branden 1794, optog Hofmarskalk Hauch Tanken om at faa Samlingen ført tilbage. Den 18de Aug. blev der nedsat en kongelig Kommission til at revidere det partikulaire Rustkammer, og d. 22de Sept. befaledes dette flyttet tilbage til Slottet; hvad enten denne Befaling er blevet iværksat eller ikke, saa kom man snart paa det Rene med, at Slottets Lokalteter ikke egnede sig til Opstillingen af Rustkammeret, hvorfor det d. 31te Okt. 1833 resolveredes, at dette skulde blive paa Tøihuset. I dettes store Rustkammersal blev der i den nordligste Ende ved et Gitterværk afsondret et ganske vist lidet heldigt, navnlig altfor slet belyst, men tilstrækkeligt rummeligt Lokale, som indrettedes overmaade tarveligt med perlemalede spanske Vægge og kalkede Mure til at hænge Vaabnene paa; og i dette Lokale blev Samlingen ordnet og opstillet i de følgende Aar. Det er ikke usandsynligt, at det har været den af alle vore Musæer saa høitfortjente, daværende Kancelliraad C. J. Thomsen, der har sat den hele Sag igang, uagtet han aldrig senere tillagde sig Æren derfor, hvad enhver let vil forstaa, der personligt har kjendt ham og kjender de Forhold, han arbejdede under. Vist er det, at han var det i Virkeligheden ledende og arbejdende Medlem af den Kommission, der ordnede Samlingen. Meget tidligt, allerede ved Begyndelsen af Arbeidet, synes man at have foresat sig at gjøre det partikulaire Rustkammer til en omfattende historisk Vaabensamling, bestemt til at oplyse Vaabnenes historiske Udvikling saavidt muligt lige fra Krudtets Indførelse. I dette Øiemed

bestemte man sig til at supplere det partikulaire Rustkammer med, hvad der havde af Soldatervaaben i Tøihusets Prøvekammer og øvrige Beholdning; paa den anden Side udskilte man af Rustkammeret en Mængde Gjenstande, der fandtes nærmere at høre hjemme andesteds, f. Ex. i de danske Kongers Musæum paa Rosenborg og i det daværende Kunstmusæums antikvariske og etnografiske Suiter. Den ypperlige Samling, som saaledes dannedes paa Tøihuset, ordnedes systematisk efter de danske Kongers Regeringstid fra Kristian d. 3dies til Frederik d. 6tes Tid med Sondring mellem danske og fremmede Luxus- og Soldatervaaben, og over den hele Samling udarbejdedes en fortrinlig, udførlig Fortegnelse, som blev færdig 1838. Det giver Samlingen et noget uensartet Præg, at den for den ældre Tids Vedkommende er overveiende rigest paa Luxus- og Jagtvaaben, for den yngre Tids paa Soldatervaaben. Der lader sig derhos uden Vanskelighed i Ordningen og i Beskrivelsen paavise Feiltagelser i Enkeltheder. Men den, som forstaar at vurdere det præsterede Arbejde, vil mindst af Alle tage Feil af den overlegne Dygtighed og Omhu, hvormed det partikulaire Rustkammer er ordnet og beskrevet i Fortegnelsen af 1838.

Artilleriet besad dengang to Officerer, mangeaarige og intime Venner, som forenede fremragende teknisk Indsigt med levende historisk Interesse. Den ene af dem, Leopold Keyper, blev fra 1842 Deputeret i Generalitetskollegiet og derefter Departementschef i Krigsministeriet til sin Død 1854; den anden, Jakob Scavenius Fibiger, blev Stabschef ved Artilleriet 1844, Overtøimester 1852 og Chef for Artilleriet 1856 til sin Død 1861. Disse to Mænd have Fortjenesten af at have ført Tanken om

en historisk Vaabensamling ved Kjøbenhavns Tøihus videre. De udvirkede en kongelig Resolution af 15de Juli 1845 om Nedsættelsen af en Kommission til at forberede Dannelsen af en saadan Vaabensamling, omfattende foruden den allerede dannede Samling af Haandvaaben til lige alle Arter af Skyts, Affutager, Ammunition og andet Krigsmateriel. Planen var uidentvivelst for stort anlagt, især i Forhold til det Lokale, som det var muligt at stille til Raadighed for et slikt Artillerimusæum. Den er derfor heller aldrig blevet helt realiseret. Men en stor Del blev dog udrettet: navnlig blev der ved Fibigers ihærdige Bestræbelser dannet en særdeles righoldig Samling af svært Skyts, fortrinsvis den danske Hærs og Flaades. Havde Fibiger kunnet begynde Arbeidet en 15 Aar tidligere, samtidigt med at der begyndtes paa Ordningen af det partikulaire Rustkammer, saa var det blevet langt mere frugtbringende. Ved 1830 fandtes der endnu omkring i Rigets Tøihuse en sand Overflod af Metal- og Jernskyts fra det 17de og 18de Aarhundrede; men deraf var der i de følgende Aar solgt bort for Føde for at skaffe Midler til det uægteligt høist nødvendige nye Artillerimateriel, det, hvormed Krigen 1848—50 og endnu tildels den 1864 blev ført. Man havde vel ogsaa nok naaet Maalet, om man var gaaet lidt mere skaansomt tilværks ved Bortsalget. Men hvorom Alting er, af hvad der endnu stod til at redde efter 1845, lod Fibiger intet gaa tabt, men sankede det troligen sammen til Kjøbenhavns Tøihus. Og det bør ikke lades uævnt, at han fik ærlig Bistand af den daværende Søtøimester, Kommandeurkapitain O. W. Michelsen, som beredvilligt gav hid, hvad Søtøihuset havde at yde til et Artillerimusæum, i rigtig Erkjendelse af, at Land- og Søartilleriets Historie

her i Danmark hænger saa nøie sammen, at det vilde være høist urimeligt ikke at repræsentere begge i en fælles Samling. Det var et stort Held for denne, at ogsaa Michelsen var en Mand med megen og virksom Interesse for sit Vaabens Historie.

Om Tiden for Forberedelsen af en omfattende historisk Vaabensamling ikke kunde være heldigere med Hensyn til de vigtigste af de Personligheder, som i Embeds Medfør fik med Sagen at gjøre, saa var den ugunstig derved, at Krigen 1848—50 for en Tid gav alle Kræfter en helt anden Retning. Paa en vis Maade vare Forberedelserne ingeniunde helt tilende, da Krigsbestyrelsen forsaavidt brød Sagen overtvært, som den ved en Resolution af 30te Nov. 1853 bestemte, at den historiske Vaabensamling skulde bestyres af en Kommission under Artilleriet, uden at der blev truffet nogen endelig Bestemmelse om dens Omfang, og uden at dens Bestanddele bleve særskilt inventerede eller virkeligt ndskilte af Tøihusets Regnskaber. Denne provisoriske Forfatning har ikke været til Gavn for Samlingen og kan ogsaa i Fremtiden blive den skadelig, hvis den ikke afløses af en mere definitiv.

1856 bestemtes det, at Tøihuset og dermed den historiske Vaabensamlings Kollektioner af Skyts og Haandvaaben skulde være tilgængelige for det Offenlige en Gang om Ugen. Artilleriets nys udnævnte Chef, Fibiger, lod Samlingen af Skyts ordne nogenlunde kronologisk, for nemmelig i den nordre Tøihusgaard, dog saaledes at visse Piecer, navnlig saadanne, til hvilke der havdes gamle Lavetter, eller som paa Grund af deres Materiale (Smedejern) eller skrøbelige Baglademekanismer ikke godt kunde opbevares under aaben Himmel, bleve

opstillede i Tøihusets hvælvede Etage, især i det saakaldte „Edskapel“. Derved forstaas trods det høitidelige Navn ikke andet end de to nordligste Hvælvingsfag i Tøihuset, som en tidligere Artillerichef, General Wenzel Haffner, i Aaret 1829 havde ladet skille ved et Gitter fra den øvrige hvælvede Hal, for at Artilleristernes Edsaflæggelse til Kanonen der kunde foregaa paa en sømmelig Maade, i hvilket Øiemed Lokalet stod ryddeligt, kun indeholdende to fordum lueforgyldte 36pds Kanoner og en 150pds Morter. sande Pragtstykker af Stykkestøberkunst, som Republiken Venedig har ladet støbe 1708 i Anledning af Frederik d. 4des Nærværelse og sendt ham til Gave 1714. I Edskapellet var endvidere foran Pillen mellem de to Gavlporte ud til Tøihusgaden opstillet en gammel Sandstens Buste af Kristian d. 4de, som havde staaet over Portalen af den gamle, 1616 opførte Vesterport, og som ifølge en samtidig Beretning havde undgaaet Svenskernes Skud under Belciringen 1658—59, saa at den uskadt kunde opstilles paany over Façaden af den 1668 opbyggede nye Vesterport¹⁾; senere maa den være blevet nedtaget og ført til Kunstkammeret over det kongelige Bibliothek, paa hvis Loft den tilfældigvis fandtes i Aaret 1828 og derefter erhvervedes til Tøihuset. I dettes Edskapel beholdt den gamle Buste sin Plads indtil 1862, da den af forment Skjønhedshensyn blev puttet afveien; dog gjemmes den endnu ved Tøihuset²⁾. —

¹⁾ Kjbh. Dipl. V. 761. Busten er afbildet i G. Bruuns Kjøbenhavn I. 567.

²⁾ Dengang Vesterport blev revet ned 1859, tog daværende Arkitekt F. Meldahl meget indtrængende Ordet for, at dens hoist karakteristiske Façade, der for en stor Del skrev sig fra den

Samlingen af Haandvaaben stod i Tøihusets øvre Etage, saaledes som den var ordnet 1838; men foruden enkelte mindre Forøgelse ved Gave og ved Kjøb, havde den 1852 faaet en betydelig, men endnu aldeles uordnet Tilvæxt i det „gottorpske Rustkammer“. Dette var en Samling, der i sin Tid var tilveiebragt af de gamle gottorpske Hertuger, fornemmelig som det synes Hertug Kristian Albrecht (1659—94). Ved Slesvigs Erobring under Frederik d. 4de var den kommet i den danske Krones Besiddelse og blevet bragt til Rendsborgs Tøihus, hvor den henstod indtil efter Oprøret 1848—50, da den bragtes til Kjøbenhavns Tøihus, ikke just i den bedste Forfatning. Den indeholdt endel Luxusgeværer og et mindre Antal Sidevaaben, som paa General Fibigers Foranstaltning 1857—58 bleve indlemmede i Haandvaabensamlingen, saa vidt de fandtes at egne sig dertil og kunde indordnes i denne. Uden al Sammenligning vigtigst for vor historiske Samling var den Berigelse med Harnisker fra det 16de og 17de Aarhundrede, som den tillige modtog. Fra det partikulaire Rustkammer havde Samlingen ingen arvet, og den eiede kun en eneste Harnisk fra Trediveaarskrigens Tid, som tilforn havde staaet paa Tøihuset; nu fik den ikke faa fra det gottorpske Rustkammer, deriblandt flere meget smukke, der have tilhørt Hertug Adolf. Selvfølgelig kostede det nogen Umag at skaffe Rede paa

gamle Portbygning fra 1616, burde frelses fra Tilintetgjørelse ved at opsættes ved Tøihuset. Destoværre blev dette Forslag ikke realiseret, uagtet Gen. Fibiger interesserede sig levende for det. Fra den 1856 nedrevne Nørreport lykkedes det derimod at redde Kristian d. 5tes Marmorbuste for Tøihuset. Over Kastellet's Sjællandsport staar endnu en lignende Buste af Frederik d. 3die, den eneste eksisterende af denne Konge.

disse Rustninger; deres enkelte Dele vare indbyrdes forbyttede paa den latterligste Maade, og kun de færreste af dem vare i en saadan Stand, at de sammenhørende Stykker umiddelbart lode sig gjenkjende. For at spare Renholdelsen og for at skjule den Rust, hvormed selv udmærkede Stykker vare bedækkede, vare de fleste oversmurt med mange og tykke Lag af Oliefarve, og det var kun møisommeligt, at det lykkedes at sanke sammen og rengjøre, hvad der endnu stod til at redde, i mange Tilfælde kun Brudstykker af fordum prægtige Harnisker.

Efter General Fibigers Død 1861 foranledigede dels forandrede Anskuelser om, hvad der er smukt og hensigtsmæssigt, dels den betydelige Istandsættelse, Tøihuset undergik i Aarere 1870—74, ikke en forbedret Ordning, men en forandret Opstilling, dog i de gamle Lokaler, saavel af Samlingens Haandvaaben som af dens svære Skyts, en Opstilling og Fordeling af Gjenstandene, hvorved der blev taget fuldt saa meget Hensyn til, hvad der kunde tage sig ud i Publikums lidet kritiske Øine, som til Overskueligheden og den systematiske Ordning. Det maa ligeledes opfattes som et Offer til en mindre god Smag, at man ved samme Leilighed tillod sig at „restaurere“ ikke faa af de gamle Vaaben, samt at man i Haandvaabensamlingen optog en hel Række Gjenstande af tvivlsom Værd fra Frederik d. 7des, af hans Enke skjænkede private Vaabensamling; dem kommer man ved Leilighed til kritisk at revidere. Bortset fra den sidstnævnte Forøgelse er det ellers meget lidt af gamle Sager, hvad der fra privat Side er kommet til Haandvaabensamlingen i de senere Aar; det er overmaade lidt, hvad der findes paa private Hænder af

ældre Gjenstande, som Samlingen kunde være tjent med. Af nyere Militairvaaben har den selvfølgelig faaet et stort Antal. Ogsaa af svært Skyts har Samlingen siden sin Oprettelse faaet væsenlige Forøgelse; fra de underligste Steder, fra Rullekjældere og fra Gadehjørner, fra Byggegrunde og fra Kirkeløfter, men især fra Havets Skjød i vore Farvande, deriblandt ogsaa fra Kjøbenhavns Red og Havn har Tøihuset modtaget en lang Række af interessante Fund, som ere blevne det skjænkede eller overladte med en Beredvillighed og Uegennyttighed, som vidner stærkt for Nationens historiske Sands; denne har ogsaa fundet et Udtryk i den Redebonhed, hvormed Rigsdagen mere end en Gang har medvirket til for Samlingen at erhverve Fund af Metalskyts af betydeligere Pengeværdi.

Tøihuset besidder endnu en historisk Samling i den Række af vel omtrent 150 Faner og 50 Standarter, det bevarer som Trofæer fra Frederik d. 3des, Kristian d. 5tes og Frederik d. 4des Krige. Ogsaa af disse Mindesmærker har General Fibiger indlagt sig stor Fortjeneste. Ved Opbevaring — og ikke altid den hensynsfuldeste Opbevaring — paa Tøihuset i 150—200 Aar vare selvfølgelig mange af dem blevne i høieste Grad medtagne og brøstfældige. Fibiger skaffede da Pengemidler til i Aarene 1858—60 at lade de fleste af dem kunstnerisk gjengive i Akvarel ved Maler Aagaard og til at lade de meget brøstfældige af Fanerne opklæbe paa stærkt hollandsk Lærred ved den duelige Malerikonservator Rasmussen. Derved kunne de gamle erobrede Faner og Standarter fra saamange Slag og Belçiringer, den gamle staaende Armees hæderlige Trofæer, haabes nogenlunde

trygt bevarede for en lang Fremtid, saaledes som de nu hænge i Rækker under Loftet paa Tøihusets Rustkammersal. Men endnu staar der for den, der har Interesse og Kundskab og kan faa Tid dertil, et ikke ringe Arbeide at gjøre med nøiere at bestemme disse Mindesmærkers Alder og Herkomst i det enkelte og derefter give dem en tilfredsstillende Ordning.